

Deutsch Éva

Életrajz

Deutsch Éva vékony testalkatú, egyszerű ruhákat visel. 2003 tavaszán halt meg a férje, egyedül él a hámszobás, tágas lakásban. Hetente egyszer kimegy a temetőbe, hogy virágot vigyen a férje síjára, és rendszeresen találkozik régi barátainak is. A bevásárlást, háztartást egymaga intézi. A hitközség minden ünnepségén részt szokott venni. A hozzátartozóival nagyon jó a viszonya, rendszeresen tartják a kapcsolatot.

Az apai nagyapát Moskovits Lajosnak hívták. Az 1860-as évek végén születhetett Királydarócon [Szatmár vm.]. Egy testvéréről tudok, aki – nem tudom hogy s mint – Jugoszláviába került. Azt tudom, hogy mikor én három éves voltam, tehát 1929-ben, a szüleim meglátogatták ezt a jugoszláviai nagybácsit, de azt nem tudom, hogy melyik helységben. Engem is vittek, de hát én semmire sem emlékszem. Onnan tudom, hogy ez 1929-ben volt, mert hoztak onnan ajándéktárgyakat: egy vörösréz tálcát és egy kávékészletet cirádás mintákkal – valami mecset volt rajta –, s a tálcán alul be volt vésve: Sarajevo 1929.

Nem tudom, milyen iskolát végzett a nagyapám, azt sem tudom, járt-e vallásos iskolába [lásd: héder, jesiva]. Cipésmesterséggel foglalkozott, ez volt a foglalkozása. Mikor én már akkora voltam, hogy emlékszem az ottani dolgokra, akkor ő már feladta a műhelyt, csak otthon dolgoztatott, ismerősök még hoztak javítanivalót, ezt-azt. Gyerekszemmel ő már akkor idősnek tűnt. Moskovits Fáni, a nagymama 1873-ban született, a leányneve Majtényi volt. A szüleiről nem tudok semmit. A nagymama nem járt dolgozni, otthon látta el a házimunkát. A házuk egy kicsi házikó volt, összesen kétszoba-konyha, s egy előtér meg egy kicsi kert, ami még hozzátartozott a házhoz. Csak majorságuk volt: liba, ruca, és volt a kert, ezekkel foglalkozott a nagyanyám. A nagyszülők nem politizáltak, abban az időben nem nagyon foglalkoztak ilyesmivel az emberek. Viszont vallásosak voltak, templomjárók voltak, megtartották az ünnepeket. Kóser háztartást is vezettek, mert régebben volt lehetőség rá. Minden kicsi helységben, például Királydarócon is [Királydaróc nagyközség volt, az 1910-es népszámlálás adatai szerint 2600 főnyi magyar és román ajkú lakossal. – A szerk.], volt sakter, aki vágta a majorságokat, úgyhogy kóser kosztot tudtak biztosítani a zsidóknak. Volt tálesze a nagyapámnak és imaszíja, ami a homlokára s a karjára is volt téve, úgy emlékszem. A délelőtti s a délutáni imádkozásnál használta, hétköznapi otthon imádkozott. Péntek este és szombaton mentek templomba. A nagyszüleim rendszeresen öltöztek [lásd: haszid öltözék], úgy, mint a többi ember. A nagyapámnak nem volt fekete kalapja, mint a nagyon vallásos embereknek, de mindig fedett fővel járt, kapedlivel. Szakállja sem volt, hanem bajusza, arra emlékszem. A nagyanyámnak nem volt parókája, megvolt a saját haja. Kendőt viselt, mikor ment a templomba, és péntek este, mikor gyújtott gyertyát, mert fel kell tenni a kendőt, amikor elmondja azt az imádságot. Mi mindig nyáron voltunk a nagyszülőknél. Az édesapámnak is, mivel tanítóember volt, csak nyáron volt vakációja, s mivel nyáron nekünk nincs ünnepünk, ezért együtt nem ünnepeltünk soha a nagyszülőkkel. Szombaton elmentek a templomba, ott megvolt a

szertartás, az imádkozás, utána nem volt semmi munka. Pénteken előre megfőzték a szombati ebédet is, mert nem volt szabad semmi munkát végezni, főzni se [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Szombatra rendszerint csólent volt, az volt a megszokott szombati eledel. Azt ugye pénteken előkészítették cserépedénybe, s elvitték a pékhez, a pék betette a kemencébe, s szombaton mentek érte, és akkor készen, melegen hozták haza a csólentet. Azt mi is csináltuk Marosvásárhelyen, mert hozzánk is elég közel lakott egy pék, ahova lehetett vinni a cserépfazekakat. Annak idején mindenki abban csinálta a csólentet, és sokan vitték a pékhez. Nem volt házi segítségük, a nagyszüleim végeztek mindent.

Az egy kicsi falu, ahol a nagyszülők laktak, s ahol a szüleim születtek. Királydarócnak hívják, románul Craidorolț. Szatmár megyében, Szatmár és Nagykároly között van ez a falucska. Az odautazás nehéz volt, mert nem volt vasútállomása, Gilvácsnak hívták azt a másik állomást, ahol a vonat megállt, pontosan nem tudom, hány kilométerre [11 km-re. – A szerk.], s akkor előre le lett levelezve (mert telefonunk nem volt), hogy mikor érkezünk, és akkor a nagyszülők fogadtak szekeret, ami eljött az állomásra elénk, s ott várt minket. Földút volt, úgyhogy jól rázott az a szekér, és így érkeztünk meg. Mostani szemmel valósággal egy expedíció volt, most már nem ilyenek az utazások, mint 1930 és 1940 között. Arra emlékszem, hogy egypárszor voltunk ott a vakációkban, de nem volt rá lehetőség gyakran menni. Kevés időt töltöttem a nagyszülőknél, éppen a nagy távolság miatt. Innen Marosvásárhelyről akkor ez nagy távolságnak tűnt. [A Királydaróc és Marosvásárhely közötti távolság 234 km. – A szerk.]

Tudom, hogy én 12 éves voltam, mikor nagyapám meghalt. Én nem is voltam a temetésen, mert ez téli időszakban volt, iskolaidő volt, és csak a szüleim mentek el és az ottani rokonság, akik Nagykárolyban, Szatmáron laktak. A testvéremmel mi ketten itthon maradtunk Marosvásárhelyen. Miután meghalt a nagytata, nagyanyám ott maradt Királydarócon. Hozzánk is jött Marosvásárhelyre, nálunk is töltött valamennyi időt, de nem sok türelme volt, kíváncsi volt, hogy mi van otthon. S voltak közelebb – Szatmáron, Nagykárolyban – valami rokonok, s akkor inkább hozzájuk ment, mert közel volt Királydaróchoz. A nagykárolyiak, Majtényiek – nagymamának a fiútestvére volt a férfi, úgy hívták, Majtényi Miklós – béreltek egy tanyát, kommunista szemmel kulákok voltak. Az öregeknek volt két fia, Béla és László, akik nekem unokatestvéreim. (Béla, a nagyobbik hazajött a deportálásból, kiment Izraelbe, s mert fiatal volt, bevonult ott katonának, és aztán elesett szegény.) Nekik volt lovas kocsijuk, fogatuk, úgyhogy azzal haza is tudták vinni a nagymamát. Több időt töltött ott, mikor nem akart egyedül lenni, főleg télen hívták, hogy ne kelljen fűtsön egyedül magának. Akkor fafűtés volt, és fát venni, felvágatni körülményesebb volt, s akkor inkább télire mindig hívták, hogy menjen hozzájuk, hogy ott töltsse a téli hónapokat. Amikor úgy érezte, hogy türelmetlen, akkor hazavitték. Aztán hozzánk is jött, de kevesebb időre. Szatmáron laktak Margit néniék, neki a férje Róth Adolf, de a feleség volt testvér a nagyanyámmal. Két lányuk volt, Anna és Kató. Nálunk is volt a Róth családnak a nagyobbik lánya, Anna, aki egyidős volt velem. A családot deportálták, ahonnan csak Anna jött haza, és aztán 1947-ben kivándorolt az Egyesült Államokba. New Yorkban élt, és leveleztünk, tartottuk a kapcsolatot. 2002-ben halt meg. Moskovits nagymamát is deportálták, idős lévén mindjárt a gázkamrába került. Egyebet nem tudok róla mondani.

Az édesapám, Moskovits Jenő 1891-ben született Királydarócon, egyetlen gyermek volt a családban. A gyerekkoráról sajnos nem tudok semmit. Nagyon korán elkerült otthonról. Budapesten végezte a tanítóképzőt az első világháború előtt, valamikor az 1910-es évek elején.

Aztán bevonult katonának, és az első világháborúban volt az olasz és az orosz fronton. Ott tartalékos hadnagy volt [lásd: tartalékos tiszt] Meg is sebesült, kórházba is került, a füle mellett süvített el egy golyó, úgyhogy a füléből egy kicsi darab leszakadt. Voltak katonai kitüntetései is, azt hiszem, négy kitüntetése volt, például Kis Ezüst, vagy egy másiknak a neve „Hadi díszítményes katonai érdemkereszt a kardokkal”. Ezeknek a kitüntetéseknek köszönhetően a magyar időben [lásd: magyar idők (1940–1944)], 1940-ben, amikor bejöttek a magyarok, és már létezett a numerus clausus [lásd: numerus clausus Magyarországon], akkor voltak ilyen kritériumok, hogy akinek az édesapja részt vett a világháborúban, s még kitüntetései is vannak, hát azok előnyben részesülnek, úgyhogy a listán elől vannak az [iskolába] felveendők között [lásd: mentesítések Észak-Erdélyben].

A tanítóképzőről nem sokat mesélt. Azt tudom, hogy nagyon jó eredménnyel végezte el, és utána, mikor itt 1918 után [a trianoni békeszerződést követően] már román világ volt, akkor kellett -- úgy hívták akkor, hogy -- nosztrifikáltatni a diplomáját, amit nem tudom, hogy hol tett le aztán, hogy ismerjék el a románok is. Amit hallottam, hogy a közeli falucskákban, Alsó- és Felsőszoporban tanított [Szilágy vármegyei kisközségek, lakosaik száma a 20. század első évtizedeiben nem érte el az 1500 főt. – A szerk.], és akkor végül is Zilahra [Zilah Szilágy vármegye székhelye volt, lakosainak száma 1910-ben 8100 fő volt. – A szerk.] került, ott tanított. [Egy családi dokumentum tanúsága szerint a szolnoki hitközség elemi iskolájában kezdte tanítói pályafutását, Budapesten folytatta az izraelita fiú árvaotthonban, és csak ezután került Felsőszoporra. – A szerk.] 1920-ban nősült meg. Egy falusiak voltak az anyámmal, Klein Jolánnal, mikor ő a harctéren volt, akkor már udvarolt az édesanyámnak. Emlékszem, egy csomó tábori levelezőlap annak idején megmaradt, amit onnan a harcterről küldött haza a szüleinek és az édesanyámnak, ami persze aztán a deportálás alatt eltűnt itthonról. Mi, gyerekek nagyon sokszor elővettük, s nézegettük, nagyon tetszett nekünk, hogy ez a harcterről való, és nagy szenzáció volt akkor az nekünk. Olyan rózsaszínes volt, rajta volt a pecsét, s úgy össze voltak kötve a levelek egy csomóban.

Az anyai ágról nem sokat tudok. Úgy tudom, hogy textilkereskedő volt Klein Kálmán, az anyám édesapja. Egy kicsi üzletecskéje volt, amit a nagyapa vezetett, és azt hiszem, nem volt segédje. Úgy tudom, textilméterárúja volt. A faluban nem volt szükség nagy üzletre, mert nem volt nagy vevőközönség. Azt se tudom, hogy milyen betegségben, és az évet se tudom, hogy mikor halt meg. Régebben a lányok négy polgárit [lásd: polgári iskola] végeztek, s mert Királydarócon nem volt, csak elemi iskola, akkor az édesanyám Sátoraljaújhelyen járta a négy polgárit [Sátoraljaújhelyen két polgári leányiskola volt, egy állami és egy római katolikus felekezeti. – A szerk.]. Úgy emlékszem, mesélte, hogy akkor már nem élt az édesapja, csak a mama élt. A nagymamáról sem tudok sokat, Fischer Hanna volt a lánykori neve. Édesanyám, gondolom, egy ideig visszaköltözött az édesanyjához, miután befejezte a polgárit. Nem tudom, hogy még tartották-e azt az üzletet vagy nem.

Nekem van egy vékony kicsi füzetem a királydaróci zsidóságról, ezt anyai ágról a nagymama testvérének, Tilda néninek az egyik fia, dr. Herskovits Lajos írta. A nagymamát nem ismertem, csak a testvérét, mert ő élt még, mikor én 16 éves körüli voltam. Az egyik fia fogorvos lett, Prágában végzett [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus], s Kolozsváron lakott. Eldeportálták, visszajött, s aztán kivándorolt Izraelbe, és ott írt egy könyvecskét a királydaróci zsidó családokról, s elküldte nekem is.

A könyvecskéből van a következő részlet: „A falu a Kraszna folyó két partján terül el, és a két részt

egy nagyobb és két kisebb híd kötötte össze. A környék falvaihoz hasonlóan, többnemzetiségű község volt Királydaróc. A Kraszna jobb partján többnyire görögkeleti vallású románok laktak, a bal parton magyarok és svábok, vallásuk szerint katolikusok és reformátusok. A zsidóság többnyire a bal parton lakott, ahol a zsidó templom állt. A túloldalon négy-öt zsidó család élt. A négy nemzetiség – kisebb incidensektől eltekintve – egyetértésben élt a jószomszédság előírása szerint. A deportálás előtt körülbelül harminc [zsidó] család lakott Királydarócon. Többnyire szerény jövedelmű emberek, két-három jobb módú családot kivéve. Javarészüik kisiparos volt, kereskedő, néhány család földműveléssel foglalkozott. [...] Ma már egyetlen zsidó sem lakik, csak a temető emlékeztet a hitközségre, de az is rettenetes állapotban van, s nem kétséges, hogy előbb-utóbb eltűnik, felszántják, nyoma sem marad.”

Rabbi adta össze a szüleimet, de az esküvőről [lásd: esküvői szertartás] nem meséltek, fénykép sincs róla. Azt hiszem, hogy mikor összeházasodtak, akkor már Zilahon laktak, mert ott kapott állást az édesapám. Volt ott egy zsidó iskola, és ott tanított. 1922-ben született Zilahon a bátyám, Moskovits Tibor. 1923-ban a marosvásárhelyi zsidó iskolánál üresedés volt, nyugdíjba ment vagy elment valamelyik tanító, és akkor megpályázta az édesapám ezt a megüresedett helyet. Ezt egy leveléből fedeztem fel. Meg is kapta a helyet, úgyhogy 1923-ban vagy 1924-ben ide költöztek Marosvásárhelyre. Mindent tanított az édesapám, úgy, ahogy most is az elemi iskolai tanítók tanítanak egy osztályt elsőtől negyedik osztályig. Ő még héber nyelvet is tanított s zenét is, mert hegedülni is tanult annak idején a tanítóképzőben. Régebben a tanítókat úgy oktatták, hogy sokoldalúak legyenek, mindenhez értsenek.

Én már itt születtem Marosvásárhelyen 1926-ban. A zsidó iskola mellett laktunk albérletben. Mikor 6 éves voltam, mielőtt iskolába kerültem volna, vettek a szüleim egy kis családi házat a mai Cuza Vodă utca elején [a Fő tér nyugati szélén]. Ott nőttem aztán fel, s ott voltunk, amíg deportáltak. Nagyon szerettük azt a házat, mindig szépítettük. A lakás bútorzata egyszerű volt. Nem volt túl nagy az egész, három szoba volt lent: szalon, nappali, hálószoba, s az egyik szoba fölött manzárdszoba – azt nagyon élveztük –, az előszobából ment fel egy fa lépcső a manzárdba. Aztán azt a bátyám sajátította ki magának, az lett az ő szobája, s én mindig gondoltam, hogy milyen jó dolga van, mert neki külön szobája van. A bátyámmal jól megértettük egymást, nem volt különösebb baj, habár négy év volt a korkülönbség köztünk. Jó testvérek voltunk.

Nagyon szép kis udvar volt a ház előtt, nagyon szerették a szüleim a virágokat, s olyan szépen rendbe tették az udvart. Az első évben egy szakember tette rendbe, virággruppokat csinált, és gyümölcsfákkal is be lett ültetve: volt alma, körte, szilva, cseresznye, meggy, mindenből egy-egy kicsi. Ribizli és egresbokor is volt és sok-sok virág. Volt hátul fáskamra, mert annak idején még fafűtés volt. Ősszel be kellett szerezni a fát. Az is egy külön epizód volt, hogy az ember megvette a fát. Azt hiszem, voltak ilyen vállalkozások, amik ezzel foglalkoztak, nekik kellett fizetni. Ez egy elég nagy anyagi megerőltetés volt, minden ősszel beszerezni télire a fát, mert ugye, azt az ember beszerezte úgy, hogy kitartott egész szezonban, amíg ki nem tavaszodott. A megvett fát hazaszállították, lerakták a ház elé, jött a fűrészgép – egy szamár húzta a gépezetet –, nagy rönkökben volt a fa, s akkor felaprították kisebb darabokra. Aztán azt be kellett hordani, mert a ház előtt történt ez az egész művelet. Akkor nem volt ilyen forgalom, mint most, úgyhogy meg lehetett csinálni. Utána az ember a fűrészport összetakarította. A rönköket be kellett hordani a fáskamrába, ott felrakták szép sorba. Akkor ezt a feldarabolt fát mindenki saját maga hasította fel kisebbekre, hogy lehessen tüzet gyújtani a kályhákban [vagyis gyújtósnak való aprófára]. Be volt vezetve a víz

a házba, emlékszem, fürdőszoba is volt. Persze nem olyan csillogó-villogó fürdőszobák, mint most, de volt benne kád, mosdó, angolvécé és víz. A konyhában is volt víz, sőt az udvaron is volt egy kútszerű. Aztán volt egy gumislagunk, mert kellett öntözni a virágokat, a gyümölcsfákat.

A zsidó elemiben, ahova jártam, volt tandíj, s a középiskolára is tandíjat kellett fizetni. Egy fix tanítói kereset volt a családban, s akkor a bátyám is, én is jártunk iskolába, és két tandíjat kellett fizetni. Zenére is tanítottak a szülők, engem zongorázni, a testvéreimet hegedülni, azért is kellett fizetni, mert semmi sem ment ingyen. A háztartás, a lakásfenntartás és a ruházat is pénzt vett igénybe. Abban az időben nagyon kevés nő volt, aki dolgozott – tanítónők vagy korosabb lányok, akik nem mentek férjhez, azok vállaltak irodai munkát, ügyvéd mellett mint gépíró, de ez ritkaságszámba ment. Egyetemet végzett nagyon kevés volt. A marosvásárhelyi rabbinak az egyik lánya orvosot végzett, valószínűleg Pesten, orvosnő volt, méghozzá nőgyógyász, nő léte. Abban az időben nagy szenzáció volt ez. Én még gyerek voltam, s ő már kész, végzett orvosnő volt. [Az orvosi egyetemet (s egyáltalán egyetemet) végzett nők alacsony számát a statisztikai adatok is bizonyítják. Az 1913/14-es tanévben például az orvosi egyetemek elsőéves hallgatóinak csupán 4,8%-a nő, 1931/32-ben pedig még mindig csak 15,7%. Egy részük nem is végzi el az egyetemet, nagy hányaduk pedig végzés után nem gyakorolja szakmáját. – A szerk.]

A vallásórát az elemiben rabbi tartotta. Marosvásárhelyen volt egy rabbi, neki doktorátusa is volt, dr. Lövi Ferencnek hívták. A rabbi alacsony ember volt, már teljesen ősz volt, mikor én megismertem [Lövi Ferenc (szül. Kőrösladány, 1869) előbb Nagyatádon volt rabbi, majd 1903-tól Marosvásárhely főrabbi. Megalapította a leánygimnáziumot, a Talmud-Tórát és a Népkonyhát. Kutatási területe Péchy Simon és a szombatosok. – A szerk.]. Nem tudom, hány éves lehetett, az ilyen ősz embereket idősnek látta az ember gyerekként. Nagy fehér szakállá volt, bajusza is volt, de pájesze nem volt. És mindig fekete öltözetben járt, és nem bársony kalappal, hanem rendes civil fekete kalappal volt [lásd: haszid öltözködés]. A rabbi nagy tudású ember volt, könyvei is jelentek meg, nem tudom, hogy vallásos vagy milyen tárgyú könyvei [Lövi Ferenc: R. Simon c. Jocháj élete és szentírásmagyarázata (Budapest, 1892); Bibliai Történet (1904) – A szerk.]. Azt hiszem, három vagy négy gyereke volt. Ő szintén ott lakott a családjával, ahol az iskola volt, ma az a 4-es számú iskola. Amikor középiskolások lettünk, akkor is a rabbi tanította nekünk a vallásórát. Nagyon szigorúan vették, mert addig nem zárták le a trimeszteri eredményt [A román közoktatásban az iskolai év három részre volt osztva, amin csak 1989 után változtattak. – A szerk.], amíg nem küldte el az a bizonyos felekezet az iskolának a hozzá járó tanulóknak a jegyeit, mert ott is jegyet kaptunk. Nagyon szerettük a rabbi bácsit, és olyan érdekesnek találtuk, amiket mond. Volt, amit elfogadtunk, amit hittünk, és volt, amit nem hittünk s kétkedve fogadtuk, például a Paradicsomban történeteket, s az Ádám és Éva esetet. És aztán mondtuk: „Mégis igaz kell legyen, hogyha a rabbi bácsi mondja, hát akkor az biztos úgy van.”

Elöl volt a rabbi lakása, s hátrébb voltak az osztálytermek. Összesen öt osztályterem volt és a tanítóknak egy szoba. Később került egy kimondott nyelvtanár, aki a héber nyelvben jártos volt. Deutsch Eleknek hívták (nem volt rokon a későbbi férjem családjával). Izraelt is megjárta, csak visszajött, mert a felesége nem bírta a klímát. Aztán eldeportálták az egész családot, senki se jött vissza. Nagyon hatásosan tanította az ivrit nyelvet, mert ugye nekünk, zsidó iskolai tanulóknak olyan órák is volt – nem tudom, egy héten kétszer, hányszor –, és olyan ügyesen tanította, hogy egész jól megtanultunk írni, olvasni ivritül. Persze aztán az idők folyamán elfelejtettem, úgyhogy most már nem tudom. Mikor kezdtem az első osztályt, még nem volt itt, azután került ide és vette

át az ivrittanítást.

Az édesapám lett az igazgatója a zsidó elemi iskolának, igazgató-tanító volt, mert tanított is. Engem nem tanított. Most is úgy van, hogy egytől négyig végigvisz egy tanító egy osztályt. Én egy másik tanító bácsit fogtam ki, akit Radó Ferencnek hívtak, ő akkor kezdte az első osztályt. Négy tanító volt az iskolában, két férfi és két nő, ötödiknek jött a Deutsch bácsi, aki csak ivritet tanított. Az egyik nő volt Rosenfeld Böske, a másik Kohn Ilona. A deportálásból egyedül ez a Kohn Ilona jött haza a tanítók közül. A háború után magas rangja volt, tanfelügyelő is volt. Még a háború előtt férjhez ment Salamon Ernőhöz. Azt hiszem, őt munkaszolgálatra vitték, kikerült az oroszokhoz, és nem jött vissza. Kohn Ilona a deportálás után megint férjhez ment.

Abban az időben általában a tanítókkal s tanárokkal igyekeztek megtartani azt a távolságot a tanulók, nagyon tisztelték a tanítókat, tanárokat, nem volt az a bizalmas légkör, ami most létezik. Régebben azért más szemmel voltak nézve a gyerekek a családon belül is, a gyerekek előtt nem tártak ki úgy minden problémát, mint ahogy most. Régebb nem közölték a gyerekekkel, hogyha nehézségek, nézeteltérések vagy viták voltak, hogy jaj hát ez nem való a gyerekeknek. A gyerek előtt nem volt vita. A régebbi gyerekek sokkal később lettek felnőttek, mint a mostaniak.

Az iskolában a sarokba állítás, fülhúzás, tenyeres volt a büntetés – verni nem verték a gyermekeket. Ki kellett nyújtani a tenyeret, s akkor egy vonalzóval vagy vékony nádpálcával körmöst is adtak. [Ez persze a tenyeres, a körmösnél össze kellett zárni az ujjakat, és úgy vertek rá pálcával a gyerekek ujjhegyére, körmére. – A szerk.] A rabbi nem büntetett, ő csak mikor kérdezett valamit, s az ember nem szívesen válaszolt, akkor kérdezte, hogy „Igazat mondasz? Lássuk!”, s akkor az orrunkra tette az ujját, s mondta, hogy „Puha az orrod, nem mondtál igazat”. Akkor aztán mondtuk, hogy hát nem éppen úgy volt, hanem másképpen volt.

A zsidó elemiben év végén azzal fejeztük be az iskolai évet, hogy egész napos kirándulásra vittek a Somos-tetőre. Nagy-nagy szám volt ez akkor. Mindig féltünk, hogy jaj, nehogy essen az eső, hogy szép idő legyen, hogy sikerüljön a kirándulás. Mindenki kellett vigyen otthonról valami uzsonnát. Emlékszem, az iskola fogadott egy kicsi lovas szekeret, és hordókban vizet vittek fel a Somos-tetőre, hogy aztán ott, hogyha megszomjazik az ember, akkor legyen mit igyon. Reggel elmentünk az iskolába, és onnan csoportosan felmentünk a Somos-tetőre. Késő délutánig tartott a kirándulás. A tanítók is jöttek velünk, és ott felvigyáztak. Különböző foglalkozások, játékok voltak. Így csoportosan kellett visszamenni az iskoláig, s onnan aztán mindenki hazament. A családdal nem nagyon jártunk a Somos-tetőre.

A zsidó iskolába nagyon szerettünk járni, sok barátnőm volt ott, ott mindenkit ismert az ember, az osztálytársak jól összeszoktunk. És aztán voltak ilyen örömnépek, mint a Purim, amikor rendeztek purimi bált. Ez szünnap volt, és a legnagyobb iskolateremben, ami nem volt olyan óriási, félre voltak húzva a padok, fogadtak zenészeket, s lehetett táncolni. Nem zsidó zenészek voltak, tánczenét játszottak, nem vallásos énekeket. A purimi bálkor a tanulók kellett vigyenek süteményt, tortát, gyümölcsöt, szódavizet – akkor még nem létezett Pepsi, Fanta s ilyesmi, megelégedtünk a vízzel. Ki mit tudott, vitt, s egy másik teremben kitették asztalokra, s így gyűjtötték össze a büfét. Nem emlékszem, hogy valami kevés pénzért lehetett venni, vagy csak úgy adták, de lehet, valami célra ment az összeg, ami összegyűlt, de nem emlékszem, hogy mire. Az előadásokra minden tanító tanított be az ő osztályában valamit. Volt, aki tudott énekelni, volt, aki szépen szavalt, vagy valami kis táncokat betanítottak, de minden osztály szerepelt valamivel. Héber táncok is voltak

vegyesen mindenfélével. Én héber táncra csak arra emlékszem, ami olyan órászerű volt, hogy körben kellett táncolni, s úgy hívtuk, hogy Julálá. Erre a szóra emlékszem, hogy énekeltük, volt egy dallama. A zsidó himnuszra, a Hatikvára emlékszem, hogy mindig elénekeltük az iskolában. (Én nagyon hiányolom, hogy sokszor, mikor egy-egy ilyen rendezvény van manapság a templomban, akkor sohasem énekeljük el.) Ezek voltak a kimagasló események. Purimkor nem nagyon öltöztünk semminek. Még az volt a szokás, hogy a jó ismerősök s barátok, családi barátok egymásnak küldtek ajándékot édességféléből: tortát, süteményt, ezt-azt, mert akkor mindenki otthon süített tortákat és süteményt. Volt az elmaradhatatlan nagyon finom sütemény, amit kindlinek hívtak. Ez olyan, mint a mákos bájgli, de nem köttés [kelt] tésztából van csinálva, nagyon kicsi réteg a tészta, és jó vastag a töltelék, abba mazsolától elkezdve mindenféle finomság volt téve. Tudom, hogy magába a tésztájába méz is járt, szóval ez egy delikatesz dolog volt. Otthon több rudat is süítettünk, mert ugye ismerősöknek és barátoknak is küldött az ember. Az ajándékszerű csomagot, ami csak édességféléből állt, úgy hívták, hogy selahmones [jiddis: sláchmónesz].

A Hanuka ünnep is az iskolában volt megrendezve a gyertyagyújtással, az alatt a nyolc nap alatt, amíg tartott a Hanuka, s kaptunk csomagocskákat, mert akkor az volt a szokás. A családban, mindig miután meggyújtották a Hanuka-gyertyát, mind a négyen a szülőkkel együtt játszottunk egy játékot, a trenderlit. (Akkor, ugye, ünnep volt, s nem dolgoztak, s nem volt televízió.) Egy pörgettyűt meg kellett pörgetni, a négy oldalán négy héber betű van – de nem tudom, hogy melyik betűk –, ami azt jelenti, hogy egész, fél, semmi, s a negyedik már nem is tudom, hogy mi. [A négy betű és a jelentésük a következő: „nun” – se nem győz, se nem veszít; „gimel” – mindent elnyer; „háj” – felet nyer; „sin” – egyet a közösbe kell tenni. – A szerk.] A csomagban, amit kaptunk Hanukára, volt úgynevezett prominclukor, ami fehér és piros volt [Prominclukor – apró kerek mentolos cukorka. – A szerk.], és körülbelül akkora, mint egy Aspirin. Az alsó fele lapos volt, s a felső fele kicsit csúcsos. Azt kiosztották, mit tudom én, mennyit fejenként. Azt a trenderlit megpörgettük, s akkor a cukorkából be kellett tenni a közösbe, a bankba, s akkor elnyerted a felét annak, ami középen volt, vagy az egészet, vagy semmit nem nyertél. Szóval, így játszottunk otthon.

Én úgy emlékszem, hogy Pészahkor vakációt kaptunk, mert ugye nyolc napot tartott az ünnep. Nagy előkészülettel is járt, előtte volt a nagy-nagy takarítás. Hogy egy kenyérmorzsa se maradjon a házban, minden szekrényt, mindent ki kellett pucolni, takarítani [lásd: homecolás]. Pészahra zsidó fűszerüzletből vettünk szigorúan csak olyan csomagolású cukrot, máceszlisztet, margarint, amin rajta volt a pecsét, hogy „kóser sel Pészah”. Ezeket szigorúan olyan helyeken csomagolták, ahol nem volt kenyér vagy más élesztős készítmény. Akkor úgy volt, hogy névlegesen el kellett adni egy nem zsidó embernek az összes olyan holmit, konyhai edényeket és az éléskamrában lévő élelmiszereket, amelyek nem voltak pészahiak. Ez egy formáság volt. Egy névleges szerződést kötött az ember a szomszédal, edényektől elkezdve mindenre, mert ugye a szomszéd volt, akivel jól volt az ember. Nekünk keresztény szomszédunk volt. Nem vitt el semmit, hanem mind a két fél aláírt egy papírt. Amikor vége volt az ünnepnek, kész, megsemmisítették. A szomszéd, akivel a szüleim csinálták ezt a dolgot, ő már tudta ezt a szokást – minden évben ugye nem cserélődtek a szomszédok, mi sokáig laktunk egy helyen. Az edényeket ki kellett cserélni, mert nem lehetett abból enni, amiben kenyér volt. Hiába volt elmosogatva, nem lehetett Pészahkor is használni. Nekünk például nem kellett olyan rengeteg edény, úgy egy hétre meg lehetett oldani a cserét, azt tudom, hogy egy ládában fent állt a padlásan a húsvéti edény: tányér, evőeszköz, pár lábas.

Olyankor mindig lehoztuk. A másik edényeket egy helyre össze kellett gyűjteni.

Édesapám vezette a széderestét. Egy nagyon szép ünnep volt. Volt, amikor nem csak mi voltunk, a családtagok, hanem meghívott valakit. Volt úgy, hogy a Szatmár megyei rokonságból valakit ide soroztak be katonának, s itt teljesítette a katonai szolgálatot. Ilyenkor a széderre meghívtuk, kapott távozást a kaszárnyából, s ő is velünk ünnepelt. Valamilyen rokon volt az apai részről, azt hiszem, úgy hívták, Domahidi Ferenc. Volt aztán még az édesapámnak egy szászszeréni kolléganője, akinek a fia szintén itt katonáskodott, mikor ő volt katona, akkor ő jött hozzánk ilyen alkalomkor. Van az a része a szédernek, mikor a serleget meg kell tölteni borral, és kinyitják az ajtót, hogy Élijáhú próféta bejön, s iszik a borból. Mi, a gyerekek, mind figyeltük a poharat – azt ugye nem láttuk, hogy bejön a próféta –, s láttuk, hogy apadt a bor. Az ember fantáziált, s mondtuk: „Né, ivott, jól van, most már biztos el is ment, mert ivott a borból.” Hát milyen a gyerek? Az afikómen-elvadás az egy nagy szám volt, el kell azt ugye venni, úgy, hogy a családfő ne vegye észre. Édesapám becsomagolta s valahova eltette, s mikor ment kezét mosni – mert többször kezét kell mosni ennél a szertartásnál –, addig aztán hol a bátyám, hol én, elvettük az afikóment. Én voltam a kisebb, s ezért mindig hagyták, hogy inkább én lopjam el. Aztán jött a nagy kiegyezés, hogy na hát mit kérek cserébe. Már nem is emlékszem, hogy milyen óhajaim voltak, de olyan nagyok nem, mert régebb szerényebbek voltak a gyerekek, mint most, kicsivel is megelégedtek. A négy kérdést eleinte a bátyám kérdezte, később, mikor én is már akkorára nőttem – s az iskolában is tanították nekünk –, akkorra aztán én kérdeztem héberül. A szertartás is héberül folyt. Hagadának mondják az imakönyvet, ami erről az egész szertartásról szól héberül, és annak volt magyar fordítása, s mi olvastuk magyarul s úgy megértettük. Aztán énekeltünk együtt héberül, az eredeti szöveggel. Megvolt, hogy csak pászkát lehetett enni. Voltak keserűgyökerek és az alma dióval, ami a malterre emlékeztet. Aztán van a főtt tojás, amit sós vízzel kell leönteni, utána húsleves, amiben pászkalisztból készült gombóc van, és akkor aztán majorság vagy marhahús krumplival.

Édesapám már az állásánál fogva is betartotta a vallási követelményeket, mert ugye példát kellett mutatnia, olyannyira, hogy szombaton nem volt szabad se tüzet gyújtani, se a villanyt meggyújtani [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Én ezt sohasem tudtam megérteni, mert nem találtam egy megerősítő munkának. Úgyhogy mikor volt háztartási alkalmazottunk, hogy a nehezebb munkában segítsen, ő gyújtotta meg. Magyar lányok voltak általában az alkalmazottak. Később, mikor én már nagyobb lettem, s nem volt szükség segítségre, akkor mindig probléma volt, hogy szombaton ki gyújtja meg a gázégőt [lásd: sábesz gój], mert akkor már nálunk be volt vezetve a gáz. Mi 1938-ban vezettük be a gázt. Nem voltunk épp az elsők közt, akiknek volt, azelőtt pár évvel kezdték bevezetni. Végeredményben mi az, meggyújtani egy gázt, de ennyit sem volt szabad megtenni. Ki kellett ülni az ablakba, s várni valakit, hogy legyen szíves, gyújtsa meg a gázt vagy a villanyt felkapcsolni – hogyha az ember nem akarta mindig a szomszédot megkérni. Péntek este, ahogy beállt az ünnep, ahogy meg lettek gyújtva a gyertyák, akkor már nem lehetett se mosni, vasalni, se takarítani és ilyesmi. Ezeket meg tudtam érteni, mert ezek ténylegesen fizikai erőt vesznek igénybe, és munkának nevezhetők. Minden péntek este az édesanyám gyújtott négy gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Nem tudom, miért épp négyet [A hagyomány szerint vagy két gyertyát kellett meggyújtani, vagy minden családtag után egyet. – A szerk.]. Nem épp minden szombaton, de gyakran volt nálunk csólent. A csólent volt, amit kedveltünk. Szombaton, amikor mentünk a templomba, akkor mindenki szépen felöltözött. A nők közül, aki már férjhez volt menve, az nem szabadott belépjen a templomba fedetlen fővel, csak kalappal vagy kendővel [lásd:

paróka]. A városban inkább kalappal jártak a nők – a falusi lányok jártak főleg kendővel –, úgyhogy nyáron volt szalma- vagy valami könnyebb kalap, s télen másfajta kalap. A lányok s a gyerekek bemehettek hajadonfőtt is. A kendőviselet inkább a második világháború után lett divatos. A fiúk is 13 éves korban, a bár micvá után, kellett kapedlit tegyenek. [Deutsch Éva itt rosszul emlékszik, a kapedlit 3 éves kor után, a tfilint a bár micvá után kell viselniük a fiúknak. A táleszt általában bár micvá után viselik a fiúk, de van olyan közösség, ahol csak nős férfiak viselik. – A szerk.]

A testvéremnek volt bár micvája. Úgy emlékszem, hogy édesapám készítette fel, mert ő elég jártas volt vallási téren. Megvolt az anyag héberül, hogy mit kellett tudjon kívülről, nem lehetett olvasni. Tudom, nagy készülődés volt előtte. A templomban megvolt az ünnepség délelőtt, azt hiszem, tettek fel kérdéseket is, nem emlékszem, hogy pont a rabbi, mert akkor több egyházi ember volt jártas a vallásos dolgokban. Persze, megvoltak előre a kérdések s a válaszok is, úgyhogy ő azt megtanulta. Lent csak a férfiak foglaltak helyet, a nők fent voltak a karzaton. Utána meg voltak híva a házhoz a közelebbi ismerősök, barátok. Délelőtt voltak a felnőtt vendégek, délután a bátyám barátai. Azt hiszem, könyveket ajándékoztak neki.

Mikor már középiskolába kerültem, szombaton is mentem iskolába, mert csak a zsidó elemi iskolában volt úgy, hogy szombaton nem volt tanítás, csak vasárnap, ott mi vasárnap mentünk iskolába. Volt egy úgynevezett francia intézet, amit Francia Líceumnak hívtak, egy kicsi iskola volt, mert négy osztályból állt csak, ami most ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik osztálynak felelne meg. 1937-ben vagy 1938-ban volt, amikor én ebbe a francia intézetbe kerültem. Madelaine Baciunak hívták a tanárnőt, francia nő volt, aki egy román ügyvédhez ment férjhez, akinek Baciú volt a neve. Ugye írni se volt szabad szombaton, s az iskolának az volt az előnye a zsidó tanulók részére – 70 százaléka zsidó volt, és voltak nagyon vallásos zsidó emberek, akiknek a gyereke oda járt –, hogy nagyon engedékeny volt ez az igazgatónő, és megengedte, hogy szombaton a zsidó növendékek ne írjanak. Például a dolgozatírások sohasem voltak szombati napra téve. Ha kihívtak a táblához felelni, és olyan tantárgy volt, hogy kellett írni, akkor meg lehetett kérni egy osztálytársat, aki nem volt zsidó, s a zsidó tanuló diktálta neki, és ő írta a táblára. Szombaton, mikor magyaráztak, akkor mi nem is jegyzeteltünk. Egy osztálytárstól aztán elkértük vagy elmentünk hozzá, és akkor leírtuk, hogy ne maradjunk mi sem el. Zsidó ünnepeken például igazoltan hiányozhattunk, nem mondom, nyolc napot nem hiányzott az ember, de a fő ünnepen igen. Kimondott francia csak az igazgatónő volt, a többi tanárok, tanárnők románok voltak. A tanítás nagyon ügyesen volt megoldva: első osztálytól kezdve minden osztályban a francia nyelvet és irodalmat tanították. Ezenkívül első osztályban a számtant és az állattant tanultuk franciául, tehát az ember az összes számokkal, számtani kifejezésekkel megismerkedett francia nyelven, úgyszintén az állatokkal. A többi tantárgy románul ment. Másodikban a növénytant tanultuk francia nyelven, harmadikban a fizikát, negyedikben – amit én már nem értem meg – a kémiát. Én sajnos csak három évet jártam oda, mert akkor már 1940 lett, mire én a harmadikat befejeztem, és utána sajnos nem gyakoroltam az ott felszedett francia tudományomat, és nagyjából elfelejtettem. [1940-ben a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolták, és magyar fennhatóság alá került a terület. A bekövetkezett változások miatt az iskola, ahova Deutsch Éva járt, megszűnt. – A szerk.] Mire elvégezte az ember ezt a négy osztályt, hát mindent tudott franciául. Emellett kellett járni vallásórára. Mi a zsidó iskolába jártunk, és a rabbi bácsi tartotta a vallásórát. Ő aztán elküldte a jegyeket az iskolához, s nem volt szabad hiányozni a vallásóráról sem, csak igazoltan, mert ha nem volt meg a vallásórának a jegye, nem zárták le az osztályzatot.

A szülők nem nagyon vettek részt társadalmi tevékenységekben, csak az édesapám az iskolával kapcsolatosan, ami volt: vezetőségi gyűlések vagy a tanítványok szüleivel értekezletek. A hitközségnél nem volt semmi funkciója az édesapámnak, csak tag volt. Volt Marosvásárhelyen egy zsidó nőegylet, azt hiszem, a WIZO, aminek tagja volt az édesanyám, s rendeztek jótékonyági teadélutánokat, ilyesmiben részt vett édesanyám, másban nem nagyon. Mi, gyerekek ki voltunk rekesztve mindebből, mert azt mondták: „A ti dolgotok, hogy tanuljatok, fogadjatok szót...” Aztán voltak barátnők, akikkel az ember szórakozott, járt ide-oda, de nagy bulik s diszkók nem voltak. A szülők társaságában keresztények és zsidók is voltak. Voltak nagyon jó keresztény szomszédok, meg aztán Marosvásárhelyen senki rokonunk nem volt, így főleg a szomszédságból kerültek a barátok. Volt egy pár zsidó barátjuk is. Óriási társadalmi életet nem életek, de járogattak azért egymáshoz. Vendéglőbe nem nagyon jártak, esetleg egy-egy mozi-, egy-egy színházi előadásra elmentek. Nem volt miből nagy lábon élni, mert egy fix fizetés volt a családban, nem úgy, mint egy kereskedőnek, akinek az egyik hónapban jobban megy, többet keres, a másik hónapban kevésbé. Megvolt az a fix fizetés, amit be kellett bizony osztani. Nem voltunk gazdagok.

Annak idején voltak olyan filmek, ahol egy gyerekszínész nő játszott. Én nagyon ügyesen tornáztam, táncoltam, s akkor a vele való filmekbe elvittek. Később, a háború előtt, mikor már középiskolába került az ember, akkor tiltva volt, nem volt szabad moziba menni, csak olyan mozielőadásra, amire csoportosan az iskola vitte a különböző osztályokat. A tanárok ítélték meg, hogy milyen film való a diákságnak, és ezekre mehettünk csak. Nem jut eszembe filmcím, de voltak ilyen táncos-énekes revüfilmek limonádé tartalommal, meg tanulságos filmek. Meg volt beszélve a mozivállalattal, nem minden iskola egyszerre, hanem megvolt, hogy ez a fiúiskola, ennyi s ennyi osztály belőle ezen a napon megy erre az órai előadásra, s lányok mit tudom én, mikor. Nemcsak a zsidóknak, hanem senki diáknak nem volt szabad moziba menni, pedig nem voltak olyan filmek akkor, mint manapság. Azért voltak egy páran, hogy megreszkírozták s belógtak, de ha véletlenül egy tanár vagy tanárnő meglátta, akkor az volt a rizikó, hogy két-három napra kicsapják [azaz: kitiltják] az iskolából. Ilyen komoly büntetések voltak. Nagyon-nagyon szigorúan vették, ha nem tartották be az iskola szabályait. Például a lányoknak nem volt szabad fiúkkal egy társaságba járni az iskolaév alatt, mert ha megláttak, rákérdeztek, hogy ki volt az, kivel voltál. Aztán persze mindig azt mondta az ember, hogy az unokatestvére, s ráfelelheték, hogy: „hát, igen-igen sok unokatestvéred van”. Voltak elnézőbb, és voltak szigorúbb tanárok is.

Volt mikve a városban, de én sohase jártam ott. Édesanyám se járt ott, mert annyira nem volt vallásos. Ő is betartotta a vallást s az ünnepeket, templomba járt az ünnepekkor, de nem volt parókája. Azt hiszem, két sakternél nem volt több a városban. De már azt se tudom, mert mi nem az ortodoxokhoz tartoztunk, hanem a neológokhoz. Nekünk a sakter ott volt hátul az udvarban, ahol most a hitközség van. Ott volt egy vágó rész, ahova vittük a majorságokat, s ahol a sakter levágta. Nem tudom, hogy az ortodoxoknak valahol máshol volt külön, vagy csak ez volt. Voltak kóser mészárszékek, ahol vágtak borjút, marhát, ilyesmit, lehetett venni és fogyasztani kóser húst. Emlékszem az egyik zsidó mészárszékre, ahol csak kóser húst árultak, ahol most az Ifjúsági mozi van. Ez a szép templom itt Marosvásárhelyen már megvolt, s volt egy másik kicsi, szintén az Iskola utcában, ahol most a Színházterén az a park [autóparkoló] van. Ez egy kicsi szefárd templom volt, a nagyon-nagyon vallásosoké, pontosan nem tudom, mikor építették. Az 1960-as években lebontották, amikor építették a Színházteret. Volt egy harmadik templom, ami működött, egy téglapépület, ami kívülről nem volt befejezve, de belül be volt. Az ortodox templom. Most már nem

működik mint templom. Nem tudok ezekről semmit, mert nekem a barátnőim s akikkel összejártam, egyik sem tartozott oda. Mi mind a neológokhoz tartoztunk. Háború után már csak a neológ templom működött. Az ortodox se működött már. Egy darabig a hitközségi iroda az ortodox templom épületében volt, fent az emeleten. Aztán volt egy zsidó klub is, ahol most – azt hiszem – a gáztársaság van, abban az épületben, ott az emeleten. A deportálás előtt létezett ez a klub, úgy tudom, inkább férfiak jártak oda, beszélgettek, römiztek.

Marosvásárhelyen nagyon sok zsidó kereskedő volt, a Fő téren majdnem mind zsidó kereskedők voltak. Román – azt hiszem – egy vagy kettő volt, s ugye magyar kereskedők is voltak néhányan. Zsidók közül volt például a Nussbaum-féle baba- és játékgyár – a Nussbaum testvéreké volt –, társasjátékokat, építőkockákat, játékbútorokat is gyártottak. Ennek a gyárnak aztán volt egy üzlete, ott mindig sokat álltam a kirakat előtt, mert nagyon szép babák voltak oda kitéve. És volt a Mestitzék bútorgyára. [Lásd még: Marosvásárhely]

Mikor már olyan középiskolás voltam, az 1940-es években, akkor kezdődtek ezek a zavaros időszakok. Az élet akkor még nem változott meg, csak az ember hallott ezt-azt. De nem jöttek a hírek olyan pontosan, mint manapság. Az újság írt valamit, rádiója meg nem volt mindenkinek. Nekünk is csak 1940-ben került egy kicsi rádió, amit nagyon olcsó pénzért árultak, néprádióknak hívták. [Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. (Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszolgáltatása.) – A szerk.] Sok mindent nem lehetett vele fogni, de azért csak jobb volt, mint a semmi. Én már nem is tudom pontosan, miket hallgattunk, azt hiszem, zenét, egy-egy kabaréműsort, egy-egy színházi közvetítést, ilyesmit. De azután jöttek a zavaros idők. Tudom, hogy aztán már napirenden voltak a légiriadók, már jöttek ezek a háborús dolgok. Az ember hallotta, hogy Lengyelországban, Németországban, Ausztriában ez van, az van, de valahogy akkor olyan naiv volt az ember, és nem is tudta elképzelni, hogy ez mivel jár, és hogy az tényleg mit jelent, és hogy az aztán terjed, s hogy erre fele is jön, s hogy minket is érinteni fog. Nagyon naivnak látom mostani szemmel, hogy akkor hogy is gondolkozott az ember. A szülők el voltak keseredve, hogy itt ez történt, ott az történt. Akkor már ez a Kristályéjszaka ugye megtörtént, de úgy gondolom, azt képzelték, hogy ide nem érkezhetsz el, velünk nem történhet meg az, ami ott megtörtént.

Járattak haza zsidó újságokat, volt akkor az „Új Kelet” [napilap], és volt egy képes folyóirat, a „Múlt és Jövő”. Ezen kívül járt a helyi újság, mint a mostani Népújság, Marosnak hívták akkor talán. S akkor, a magyar időben aztán nekem is meg lehetett rendelni az ilyen fiatal lányoknak való folyóiratokat – már nem is tudom, mi volt a neve, amelyik hetenként vagy kéthetenként jelent meg. [A két világháború között is lehetett magyar folyóiratokat rendelni, csak valószínűleg sokkal körülményesebb, hosszadalmasabb és drágább volt, hisz egy idegen országból, nemzetközi postai küldeményként érkezett a lap, nem pedig központilag megszervezett terjesztőhálózaton keresztül, mint azután. – A szerk.] És akkor voltak szépirodalmi könyvek puha kötésben, Százszorszép könyveknek hívták, és nem voltak drágák, akkor azokat is vettük. Azonkívül be voltunk iratkozva a kölcsönkönyvtárba, mert nekünk nem volt nagy könyvtárunk otthon. Valami kevés könyv volt, magyar szépirodalom, mint Arany János művei, Kiss József költeményei, de egy kis állványon, három polcon elfért. A városi könyvtárból aztán lehetett kivenni jó könyveket, úgyhogy olvasgattunk. Volt egy pár nagy könyvkereskedés, és azoknak is volt kölcsönkönyvtára. Révész Ernőnek hívták az egyik ilyen könyvkereskedést, szintén egy zsidó emberé volt, egy nagy helyiség volt egész mélyen be: az egyik oldalán mind ezek a kölcsönözhető könyvek voltak. Oda is be kellett

iratkozni, s akkor onnan is lehetett kivenni könyveket.

1940-ben én a harmadik gimnáziumot végeztem, tehát negyedikbe kellett mennem. Az első csapás az volt, hogy az iskolába nem mehetett mindenki. Itt, Marosvásárhelyen sok zsidó gyerek volt, és nem vettek fel mindenkit. Az iskolaév kezdetén minden osztályba be kellett iratkozni. Minden iskolaév lezárult, s megvolt, hogy meddig tartanak a beiratkozások a következő évre. A magyar időben, értem ezen az 1940–1944-es időszakot, akkor nem lehetett úgy egyszerűen beiratkozni. Meg volt mondva, hogy csak 6 százaléka mehet a zsidó gyerekeknek iskolába, és előnye azoknak van, akik tudják igazolni, hogy az első világháború idején a szülők részt vettek a magyar hadseregben és kitüntetést kaptak [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Mindenki beadta a kérését, aki tudta csatolni ezeket az igazoló iratokat, az csatolta, s akkor elbírálták, hogy ezt betudják a 6 százalékba, s a többit elutasították. Aztán egy kérvény alapján, hogy az édesapám részt vett a háborúban, kitüntetés volt, és sebesült volt, engem rögtön felvettek az iskolába. A mai Petru Maior Műszaki Egyetem épületében volt az Állami Leány Gimnázium, úgy hívták az iskolát. A Francia Intézet a magyar időben már nem létezett, a körülmények megváltoztak, s az iskola megszűnt. (Maga az igazgatónő, a francia nő, itt maradt a férjével, s nagyon szép házat építettek még akkor, ő aztán itt is halt meg.) Akkor nagy volt a magyar–olasz barátság is, kezdtek olasz nyelvtanfolyamokat tartani. S akkor egy osztálytársnőmmel mondtuk, hogy tanuljunk olaszul, elmentünk, s kezdtünk járni, de két-három óra után egyszer csak kijelentették, hogy zsidók nem vehetnek részt ezen a tanfolyamon. Ez is egy pofon volt.

1940-ben mindenki örvendett a magyarok bevonulásának [lásd: magyar idők (1940–1944)]. Az édesanyám sohase tudott jól megtanulni románul, ő magyar iskolába járt. Nagy örömmel fogadták, mikor volt ez a változás. 1942-ben vagy 1943-ban kezdődtek a különböző zsidótörvények, nem rögtön az elején. [Deutsch Éva rosszul emlékszik az évszámra: a zsidótörvényeket 1941. március 26-27-én terjesztették ki Észak-Erdélyre. A különbség a magyarországi törvényekhez képest annyi volt, hogy a szombatosokra nem vonatkozott. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon.] Jöttek a csalódások, hogy jó, jó, ez megvan [hogy ismét magyar fennhatóság van], de a másik része nem éppen kedvező ránk nézve. Voltak suhancok, akik mikor szakállas zsidó emberekkel mentek szembe az utcán, huzigálták a szakállát, és ilyen-olyan megjegyzéseket tettek és kicsúfolták. Az édesapám azért végig, minden péntek este és szombaton ment a templomba. Tudom, hogy az utóbbi időben aztán már valósággal féltünk, alig vártuk, hogy kerüljön haza, hogy nem-e történt valami, hogy nem támadták-e meg. Nem lehetett tudni, hogy ha látják a templom körül, hogy oda megy be, vagy onnan jön ki, hogy akkor mi is történik. Az utóbbi időben volt már kijárási tilalom [lásd: kijárási tilalom Észak-Erdélyben], hogy este nem tudom, hánytól nem lehetett már kimenni az utcára, s reggel mit tudom én, csak hánykor lehetett csak. Az utazás sem volt már éppen olyan szabad, jó, akkor nem utazott olyan sokat az ember.

Nekem közvetlenül egy kellemetlen élményem volt az iskolában, ez már a magyar időben. Volt egy latintanárnő, aki talán nem nagyon kedvelte a zsidókat. Neki az volt a metódusa, hogy amikor feleltetett, négyet egyszerre hívott ki a táblához, ott tett fel kérdéseket, s ott kellett felelni. Tudom, egy ilyen négyes csoportban én is ki voltam híva a táblához – azt hiszem, hogy még egy osztálytársam is, aki szintén zsidó volt. Valamit kérdezett, amit mi nem tudtunk, s akkor nagyon felmérgelődött, s azt mondta: „Nem is tudom, miért ülnek itt – magázott minket –, miért nem mennek Palesztinába.” (Akkor még nem volt meg ugye a zsidó állam, Izraelnek Palesztina volt még a neve.) Ez akkor nagyon rosszul esett, pedig lehet, idegességében csak egy elszólása volt neki.

Utána aztán, mikor volt a deportálás, akkor mondtam akasztófahumorról, hogy: „Milyen kár, hogy nem fogadtam meg az Irénke néni tanácsát, s nem mentem el Palesztinába, mert nem kerültem volna ide.” Aztán később, amikor bejöttek a németek, de a deportálás előtt, nagyon megváltozott ez az Irénke néni, mikor egy csípőficammal született gyereke lett. Egész másképp viszonyult hozzánk, szóval megváltozott. Abban az évben nagyon korán – április 7-én – fejeződött be az iskolai év: igazi nevelői hangon szólt hozzánk, zsidó tanítványaihoz, vigasztalt és bátorított, amikor elkészönt tőlünk.

Éreztem, hogy nemkívánatos elemek vagyunk. A bátyám 1939-ben vagy 1940-ben érettségizett. Ő a Papiu Líceumba járt. 1940 szeptember elején volt a változás, a magyar hadsereg bevonulása. Mivel az érettségije már megvolt, hát abban az iskolaévben eldöntötte, hogy akar menni egyetemre. Abban az időben nem volt ilyen nagy tolongás az egyetemekre, és nem volt felvételi, csak beiratkozás. [A két világháború közötti felsőoktatásban nem volt felvételi vizsga, csak egyes, a profiljuk miatt előzetes szelekciót igénylő szakok esetében. A magyarországi felsőoktatásban 1952-ben rendelték el az egyetemi és főiskolai felvételi vizsgát. – A szerk.] Akkor a bátyám beadta a kérvényét három vagy négy helyre Magyarországon, nem tudom, milyen városokba. Mindenhol elutasító választ kapott, szóval zsidót már nem vettek fel. Nagyon szomorúan ezt is tudomásul kellett venni, hogy ez volt a helyzet. Akkor szegényt már nem katonának vitték el, hanem munkaszolgálatra. Addig azt csinálta, hogy gyengébb tanulóknak, akik igényeltek magánfoglalkozást, azoknak órákat adott bizonyos tantárgyakból, például számtanból. 1943-ban elvitték munkaszolgálatra Palotailvára [A Maros folyó mentén található, 77 km-re Marosvásárhelytől. – A szerk.], de már nem tudom, milyen munkát csináltak ott. 1944 márciusában kapott eltávozást, volt itthon egy pár napot, de vissza kellett menjen. Akkor találkoztunk utoljára. Nem tudom, hogy aztán még milyen helyekre került, de 1944. augusztus 23-án, amikor vége volt már a háborúnak, akkor egy bajtársával együtt megindultak gyalog, hogy jönnek haza. Akkor az oroszok kísérték a német hadifoglyokat, s ebből a menetoszlopból, aki tudott, próbált ellógni. Az oroszoknak viszont számszerűleg kellett elszámolni a foglyokról. Ha hiányzott ember, akkor az utcán, akit elkaptak, azt gyorsan berakták a foglyok közé, hogy meglegyen nekik a létszám, hogy mikor elérnek a következő pontig, tudjanak átadni akkora létszámú csoportot, amekkorát ők is átvettek. A bátyámék már majdnem itt voltak Ernyénél [Marosvásárhelytől kb. 18 km-re. – A szerk.] vagy hol, s pont olyan helyen mentek, ahol egy ilyen csoport is ment, s így kapták el őt és a bajtársát, így kerültek ki fogságba az oroszokhoz egy táborba a Krím félszigetre. Ez nem volt egyedülálló eset, mert még jártak így mások is sajnos. Ott nem tudom, miket dolgoztak, és a bátyám aztán már 1945. januárban vagy februárban tifuszt kapott, és az vitte el, úgyhogy nem került haza. Én ezt onnan tudom, hogy a bajtárs hazakerült, és ő mondta. 1999-ben a magyar államtól 30 000 forint kárpótlást kaptam az elhurcolt bátyámért.

Itt, Marosvásárhelyen 1944. március 19-én vagy mikor vonultak be a németek. [Magyarországot szállták meg 19-én, Marosvásárhelyre március 21-én vonultak be. – A szerk.] Abban az évben nagyon hamar befejeződött az iskolában a tanítás, s aztán már nagyon gyorsan zajlottak az események. Április elején még jártam iskolába, ugye az édesapám is tanított, amíg hivatalosan mindenhol egyszerre kellett befejezni a tanévet. 1944 elején, mikor jött a törvény, hogy viselni kell a sárga csillagot, akkor jöttek a különböző nem hivatalos hírek, hogy az összes zsidót összeszedik, és elviszik a Dunántúlra mezei munkára, de a családok együtt lesznek. Ez volt a hír. És hogy mit tudom én, hány kilós csomagot lehet vinni magukkal. Akkor mindenki beszerzett vagy otthon varrt

hátizsákokat, hogy abba csomagoljon, és már úgy nagyjából fel voltunk készülve erre. S akkor aztán plakátokon jött a hivatalos értesítés is, hogy május 3-án mindenki legyen elkészülve ennyi kilós csomaggal, váltás ruhával s élelemmel, mert jönnek értünk és visznek. Mindenki készült, azt mondták a szülők, hogy csak lesz valahogy. Valahogy nem voltak olyan nagyon elkeseredve. Valahogy bíztak benne, hogy ez most egy ilyen háborús időszak, de túlleszünk rajta, és átéljük valahogy, és akkor aztán találkozunk majd a bátyámmal is, és akkor együtt leszünk megint. Szóval így áltatta magát az ember. Nem akartunk átszökni Romániába vagy elbújni. Mindenki félt, és nem volt olyan ember, aki mert volna vállalni ilyesmit. Lehet, egy-kettő volt esetleg Marosvásárhelyen, aki megtette. Olyanról tudok, hogy a keresztény rokonságban kicsi gyereket valahogy átvettek, mint hogyha az övék lenne, s az meg is maradt. Meg hát hova menjen az ember? Nem ismer senkit. És ugye nem is volt úgy bizalma az embernek. Úgy meg volt szokva a legális dolgokkal, hogy nem csinált illegális dolgot: ezt így kell csinálni, hát akkor így csináljuk, mert hogyha szökni akarunk, hát annál rosszabb sorsunk lesz. Szóval az emberekben megvolt ez a becsületességérzés, ami manapság már kevésbé van meg. Akkor valahogy egyenesebbek voltak az emberek inkább, és jobban betartották a rendelkezéseket és a törvényeket.

Mindenikünknek volt egy külön hátizsákja. Fel voltunk készülve, fel voltunk öltözve, mert mondták, hogy hány órától kezdenek jönni, de nem lehet tudni pontosan, hogy melyik utcára mikor kerül sor. Aztán tényleg jöttek hozzánk is, s akkor ki kellett menni a házból, s ott maradt szépen minden a lakásban. Iratokat vett magához az ember, a személyi igazolványokat, édesapám is ugye a diplomáját, én is az iskolai igazolványokat s ezt-azt, amit lehetett, amiről az ember gondolta, hogy szükség lehet rá. Voltak ezek a kakastollas csendőrök, és ők jöttek. Már elég hosszú volt a menetoszlop a Cuza Vodă utca elején, ahol mi laktunk, s kellett csatlakozni a menethez. Volt egypár szekér is, hogy aki nagyon öreg volt, vagy nem tudott járni, vagy beteg volt, az üljön fel a szekérre. Így mentünk végig a Hosszú utcán, ami most December 1 sugárút. Volt egy téglagyár, ami most már nem létezik, azt hiszem. Pár évvel ezelőtt voltak itt valami izraeliek vagy amerikaiak, nem tudom pontosan, s akkor a Hitközségtől engem is hívtak, mint aki ott voltam, hogy egy kicsit mondjam el én is, hogy s mint volt a téglagyárnál. De annyira meg van változva a hely, hogy már a régeből nem is ismer meg majdnem semmit az ember. Mikor vittek 1944-ben, gyalog mentünk a téglagyári gettóba. Az első napokban mindenki az otthonról hozott élelmet fogyasztotta. Azután szerveztek egy úgynevezett konyhát. Úgy emlékszem, csak délben volt egytál étel. A nem zsidó barátok, szomszédok névre szóló élelmiszer-csomagokat adtak le a gettó kapujánál, amiket az őrök átadtak a címzetteknek. Mi három hetet voltunk ott. Az első transzporttal mentünk el egyenesen Auschwitzba. Jött a német, mit tudom én, milyen parancsnok, s az mondta, mennyi emberre van szükség, s akkor annyi embert ötös sorokba állítottak, s a többi az még maradt a téglagyárnál. Nem is tudom, hogy két vagy három transzporttal elvittek mindenkit.

Szintén gyalog, fegyveres csendőrkísérettel vittek le az állomásra, s ott aztán bevagoníroztak marhavagonokba. Hetvenen vagy nyolcvanan voltunk egy vagonban, alig fértünk. Ott persze semmi ülőhely, se ivóvíz, se semmi nem volt. Aztán valamilyen edényt kineveztek, ahova esetleg lehetett végezni a dolgot. Négy napot voltunk úton. Közben aztán egy kicsit kinyitották az ajtót, vizet adtak be inni, de enni semmit. Mindenkinél volt valami kevés ennivaló, de nem tudtuk, hogy hogy is osszuk be, mennyi időre, mert nem mondtak semmit, hogy hova visznek. Ablaka nem volt a vagonoknak, de voltak kicsi rések, ahol azért ki lehetett nézni. Valaki észrevette a vagonból, hogy elhagytuk Magyarországot, na akkor jött aztán a nagyobb elkeseredés, hogy ez csak egy mese

volt, nem Magyarországra, hanem tovább, ki tudja, merre visznek. Aztán rosszul is lettek a vagonokban a levegőtlenesség miatt, csak úgy néha nyitották ki a vagonokat, amikor állt a vagon, mert nem volt üres pálya, ahol menjen. Mindenki találgatta, hogy most hogyan tovább. Mind azt hajtogattuk, hogy hát mégiscsak együtt vagyunk, és valahogy csak lesz.

Május végén, négy nap után egy kora reggel érkeztünk meg Auschwitzba, akkor aztán kinyitották a vagonajtót, s na gyorsan, gyorsan mindenki le. Persze mindenki ment, hogy a csomagját is vegye el, de mondták, hogy a csomagok fenn maradnak. De hát az iratok is ott vannak – mondtuk –, legalább azt engedjék meg elvenni. Nem, majd aztán megkapjuk a csomagokat. Úgy, ahogy voltunk, le kellett szállni. Mielőtt kiszálltunk, akkor mindenki jó vastagon felöltözött, mert kora reggel volt, s hűvös is volt. Mikor leszállt mindenki, mondták, hogy férfiak külön s a nők külön. Akkor váltunk el, de nem tudtuk, hogy a férfiakkal nem találkozunk többet, nagy búcsút nem is lehetett venni. Fel kellett állni ötös sorokba, s akkor jött az első szelektálás. A hírhedt Mengele ott állt elől, s ott még voltak segítségai is. [Csak feltételezés, hogy éppen Mengele szelektálta az embereket. – A szerk.] Akinek volt kisgyerek a karján, azt rögtön gyerekestől félreállította. Volt olyan eset, hogy nem is az övé volt a gyerek, csak felvette, de ott nem lehetett magyarázkodni. De senki se magyarázkodott, mert fogalma se volt senkinek se, hogy az egyik miért kerül erre az oldalra, s a másik miért arra. Az édesanyámnak volt egy rózsás fekete kasmírsálja, s azt feltette a fejére, úgy át a vállán, mivel kora reggel s hűvös volt. S akkor Mengele letépte, leszedte a kendőt a fejről, és úgy látszik, elég fiatalnak találta ahhoz, hogy akkor velem egy helyre irányította. Nem tudtuk, hogy az az élet oldala, s a másik a halál oldala. Azt mondták, hogy akiket arra a felére állítottak – az öregeket s a gyerekeket –, azokat autóval fogják vinni a fürdőig, mert nem tudnak annyit gyalogolni. Németül beszéltek hozzánk, de nagyon sokan tudtak németül közölni. Az édesapám is majdnem perfektül tudott németül. Nem kellett olyan nagyon messzire menni a tényleges fürdőig, ahova minket vittek. Az a másik, ahova az öregeket s a gyerekeket vitték, az a gázkamra volt. Csak az is fel volt szerelve tusokkal, hogy higgyék azt, hogy fürdő. Ezt is aztán utólag tudta meg az ember. Mindent le kellett vetni, semmi ruhanemű, ami a miénk volt, nem maradt meg. Mindenkit lenyírtak mindenhol, s aztán kupacokban álltak az ottani ruhák, abból úgy egyet odadoztak. Volt, aki kövér volt, és kapott egy szűk ruhát, s fordítva. Aztán ott egymást közt kellett cserélni, a cipőkkel hasonlóképpen. Én együtt voltam Auschwitzban az édesanyámmal.

Olyan barakkok voltak, hogy három priccs volt egymás fölött. Csupasz deszkákra kellett feküdni, semmi pokróc vagy lepedő nem volt. A hely borzasztó szűk volt, mert nagyon nagy tömeget szállították már akkor oda, úgyhogy körülbelül hatan-heten voltunk egy ilyen priccsen, mint a heringek. Mikor kellett fordulni egyik feléről a másikra, akkor egyszerre kellett forduljon mind az egész, mert nem volt annyi hely, hogy csak egy forduljon meg. Az auschwitz-i lágerban, mivel megsemmisítő láger volt, itt nem kellett dolgozni. De nagyon gyenge volt a koszt, s nagyon sokan megbetegedtek hasmenésben, ami aztán végzetes volt, és kiütéseket is kaptak, egy része aztán így halt meg. Ezek a lágerok olyan drótkerítéssel voltak körülvéve, amibe villamos áram volt vezetve, s aki gyenge idegzetű volt, és nem bírta, elhatározta, hogy ő nem csinálja tovább, ment s megfogta a kerítést, és vége volt. S az a tétlenség...

Úgy kezdődött a nap, hogy reggel korán felköltötték az embert, s kizavarták a két blokk közé. Ötös sorokba fel kellett állni, s ott kellett állni, amíg jött egy német tiszt, hogy megszámoljon. Volt már egy nyilvántartásuk, hogy ennyi s ennyi ember van a blokkban. S volt a blokkfelelős, aki mindig feladta nekünk a leckét, hogy senki se beteg, senki sincs rosszul – igyekezett így bebeszélni az

embernek, hogy tartsa magát, amíg lehet –, mert tudta, hogy aki beteg vagy nem bírja magát, annak mi a vége. Órákba tellett, amíg jött a német tiszt, hogy számolja le az embereket. Akármilyen idő volt, ha esett az eső, ott kellett állni s ázni, amíg méltóztatott jönni a német, hogy átvegye, hogy megvan a létszám. Három, négy óra is eltelt ezzel. Aztán kondérokban hozták az úgynevezett reggelit: olyan keserű kávé vagy tea vagy valami ilyesmi volt, mit tudom én, miből főzve. De az embernek nem volt se egy csészéje, se egy pohara. Minden sornak adtak egy edényt, ötnek volt egy, amibe betették az ötnek az adagját. Úgy lehetett csak elosztani, hogy megmondták egymás közt, hogy igyál három kortyot, s akkor mindenki megitta a három kortyot, s akkor kezdték megint, hogy most már kevesebb van, akkor kettőt igyál, s így ment, amíg elfogyott. Utána lehetett menni az úgynevezett mosdóba. Az is egy hosszú barakk volt, s olyan, mint az állatitatók, mindegyik fölött volt valami csap. De rendszerint mikor be lehetett menni ide a mosdóba, akkor hiába engedte meg az ember a csapot, nem volt víz. Volt olyan, hogy be volt zárva a mosdó, s azért nem lehetett mosakodni. A végé úgy volt, hogy ilyen hosszúkás alakú cementen lyukak voltak, amire rá lehetett ülni, oda lehetett menni végézni. De az se volt mindig nyitva. Aztán nem tudom, hány órakor megint hozták az ebédet, az valami borzalmas volt. Nem voltam egy kényes kosztos, de én például nem tudtam abból enni semmit. Nem lehetett megállapítani, hogy az miből van: fű, burján? Olyan zöld volt, de még a szaga is olyan volt, hogy... Aztán aki velem állt egy sorban, jól járt, mert az öt adag csak négyfelé oszlott, mert én nem ettem abból. Délután megint jött az appell, ez a számláláshoz való felállás, s megint vagy három-négy óra eltelt ezzel. Akkor aztán volt a vacsora. Nem tudom, húsz vagy huszonöt deka volt a kenyéradag, tepszi formájú volt, fel volt osztva öt részre. Ahhoz volt egy darab margarin és egy szelet szalámi, ami állítólag lóhúsból volt, de szívesen megette az ember, nem számított, hogy miből van. Vagy volt, hogy a kenyérre egy kanál marmaládét tettek, ez volt a koszt. Én ezen a vacsorán éltem, mert azt megettem.

Ebben a blokkban, ahol voltam, főleg marosvásárhelyiek voltunk és a környékről, Szovátáról, Szászrégenből. Akinek egy kicsit jobb dolga lett, mert behízelegte magát egy blokkfelelősnek, vagy a konyhán szerzett valami ismeretséget, az esetleg kapott még valami plusz ételmezt. Volt, aki rendes volt, abból juttatott másnak is, de volt, aki nem. De meg lehetett érteni, ott mindenki kellett küzdjön saját magáért, ott nem lehetett nagyon jótékonykodni. A társalgás főleg arról folyt, hogy mit fog csinálni legelőször, mikor hazakerül – mert mindenki remélte, hogy megszabadulunk innen. Akkor majd megfürdik, a kádban ül egy egész napot, ezt fog enni vagy azt fog enni, akkor majd nem kell neki egy szekrény ruha, mert elég lesz, ha két ruhája lesz, mert nem kell, az nem fontos, szóval ilyen társalgások folytak.

Közben jöttek német gyáraktól, ahol szükség volt bizonyos számú rabmunkásra, akik ingyen dolgozzanak. Akkor szintén fel voltunk állítva sorokba, s az illető kinézte, aki neki jobban megfelelt, hogy fiatal, erős, munkabíró legyen. Ezek elől a szelektálások elől mi, az édesanyámmal igyekeztünk ellógni valahogy, ameddig lehetett, hogy ne válasszanak el. Sokszor meztelenül folyt a választás, mégpedig olyan szempontból, hogy megnézzék, hogy ne legyen operálva – mert ugye, aki operálva volt, az nem bírja úgy a munkát –, vagy nincs-e valami testi hibája vagy ilyesmi. Az édesanyámat azelőtt való évben műtötték, s egy elég nagy vágása volt, ami még jól látszott. Azonkívül ő elég hamar öszült, pedig akkor csak vagy 48 éves volt, ő már itthon festette a haját. Ugye le voltunk nyírva, s akkor kezdett már egy kicsit visszánövekedni, s akkor már sok fehér haja volt. Az ősz haj s az operáció, ezek olyan okok, amiért esetleg őt aztán elküldik a gázkamrába, hát

ezért mi mindig igyekeztünk ellőgni. Mikor meghallottuk, akkor elbújtunk valahova, ahova lehetett. Ez ment egészen októberig. Október elejére már kevesebben maradtunk a lágerben, sok el is pusztult, sokat elvittek munkára, akiket nem vittek el munkára, azokat elvitték a gázkamrába. Akkor már nem volt lehetőség elbújásra, előre nem is lehetett már tudni, mikor lesz ilyen szelektálás. Október 6-án, ahogy volt a két barakk egymással szemben, kinyitották az ajtót, jött egy német katonakordon, akik kiválasztották az embert, s akkor kellett menni egyenként. Ha jó volt, akkor átírányították a másik blokkba, ha nem, akkor elvezették máshova. Így választottak el minket, mert engem elég fiatalnak s erősnek találtak a munkára. Akiket nem találtak alkalmasnak munkára, azokat aztán rögtön vitték át, ugye. Akkor már tudtam biztosra – nem mondták, de már tudtam –, hogy akkor örökre elválok az édesanyámtól, elvitték a gázkamrába. Két nap múlva, október 8-án lett volna a negyvennyolcadik születésnapja.

Én munkára kerültem még két marosvásárhelyi volt osztálytársnőmmel egy bombagyárba, ahova az üres bombák érkeztek, s itt főzték a töltelékét a bombákhoz. Úgy hívták a gyárat, hogy Hertine, Prágától olyan 90 kilométerre volt, a Szudéta-vidéken [a mai Csehországban]. A legközelebbi város, ahogy megtudtuk, cseh néven Teplice volt, persze a németek mindennek adtak német nevet, mint ahogy Auschwitznak is, ezt Teplitz Schönaunak nevezték. A gyár egy völgyben volt, jól el volt kamuflálva, lépcsők voltak csinálva, amin le kellett menni a gyárba. A láger fent volt a dombon. Egy kisebb láger volt, ahol laktunk. Összesen, azt hiszem, hatszázan voltunk: nők, aztán férfiak is – cseh, francia, jugoszláv munkaszolgálatosok. De a férfiak nem laktak ebben a lágerben, azok más betonépületben laktak, távolabb tőlünk, itt csak mi, a nők voltunk. Auschwitzhoz képest egy mennyország volt, mert habár három váltásban dolgoztunk, de normális koszt és tisztálkodási lehetőség volt. Kisebb fabarakokban voltunk, emeletes vaságyak voltak benne, mindenkinek volt egy külön fekhelye szalmazsákkal. Már tél volt, de volt központi fűtés a barakkban, úgyhogy nem fáztunk. Vászonból volt egy gyári ruhánk: egy férfinadrág és egy zakó, a fejünket be kellett kötni, s így mentünk a gyárba dolgozni. S mikor hazajöttünk, akkor fel lehetett venni a civil ruhát. De azelőtt volt egy mosdóhelyiség, ahol hideg-meleg víz volt, és ott le kellett tusolni, és úgy felvenni azt a civil ruhát. A barakkban a folyosón voltak szekrények, minden két embernek volt egy ilyen szekrénykéje, oda kellett betenni a gyári ruhát és a másikat. Ez már olyan emberséges dolog volt. Nyolcórás sihták, váltások voltak, volt reggeli, délutáni s éjszakai sihta. [Sihta (Schicht) – műszak, váltás (német). – A szerk.] Egy hétig reggeli váltásban, a következő héten délután s aztán az éjszakai váltásban voltam. A munkaidő felénél, négy óránál, volt egy negyedórás vagy félórás uzsonnaszünet. Szintén ott a gyár területén volt egy olyan helyiség, amit kantinnak hívtak, ahova a német őrök vittek, s akkor ott mindenki kapott egy szendvicset. Én nem pont a legmérgezőbb helyen dolgoztam, ahol főzték a mérgeket, én nagyon szerencsés voltam, mert olyan beosztást kaptam, hogy ott dolgoztam, ahova érkeztek az üres bombák. A bombatestet s a bomba farkát meg kellett számozni, le kellett szerelni a testről ezt a farkot, mert egy csavarral oda volt rögzítve. Én ezeknél az üresekénél voltam, aztán ment a következő fázis, amíg elérkezett oda, ahol aztán megtöltötték. [Deutsch Éva valószínűleg egy fegyvergyárban dolgozott, mérgeken azok a kémiai anyagok értendők, amelyekből a bomba gyújtóanyaga állt. Ennek érintése és belélegzése köztudottan ártalmas a máj és más belső szervek működésére. – A szerk.] Sokan megbetegedtek. Akik olyan helyen dolgoztak, azok kaptak egy üveg tejet – negyed liter, fél liter volt, nem tudom. Mi, akik nem a mérgező helyen dolgoztunk, csak szendvicset kaptunk: két vékony szelet meg volt kenve margarinnal, s szalámi közte, s becsomagolva fehér papírba. Azt mondom, hogy ez egy álomhely volt, kevés ilyen hely volt [az akkori körülmények között], ilyen szempontból szerencsés

voltam.

Itt dolgoztak férfiak is, és sikerült nekik megcsinálni egy szabotázs dolgot, hogy egy robbanás volt. Ez egy éjszaka volt, én éppen az éjszakai sihtában voltam, de éppen az uzsonnaszünetben, direkt úgy időzítették ezek a férfiak, hogy ne legyenek a munkások benn. Mi ott a kantinban fogyasztottuk az élelmet, és akkor történt ez a robbanás. A németek nagyon meg voltak ijedve, akkor a gyár le is állt, mert úgy látszik, olyan károsodás érte, amit nem lehetett hamar megjavítani. Akkor mezei munkára vittek, mert már tavasz volt, már április volt. Akkor már nagyon közeledett a front. Egy szép nap aztán felpakoltak, vonatra ültettek, és elvittek egy darabig, egy cseh helységig, úgy hívták, hogy Litomerice, a németek Leitmeritznek hívták. Ott aztán kiszálltunk a vagonokból, és gyalog indultunk meg, nem is tudtuk, hogy hova. A német fegyveresek jöttek velünk. Egyszer csak elérkeztünk egy olyan kapuszerűhöz, s mondták, hogy ott menjünk be. Hát látjuk, hogy a német fegyveresek nem jönnek, s ez olyan furcsa volt. Ez volt a híres Terezin [Theresienstadt], németül Theresienstadt, ahol aztán fel is szabadultam. Az egész háború alatt ez egy olyan kirakatszerű hely volt, hogy ezt mutogatták a németek a külföldieknek, a Vöröskeresztnek, mikor híre ment a deportálásnak. Mutatták, hogy tényleg összegyűjtik a zsidókat egy helyre, de ott együtt van a család, öregek és gyerekek. Úgy is volt eleinte, de miután megmutogatták a vöröskereszteseknek, aztán szépen még innen is deportáltak. Amikor odaértünk, már nem voltak öregek, nem léteztek gyerekek, de ide menekítettek minket, itt már nem volt német őrség. Ez április vége volt már, és egy hét vagy tíz nap telt el addig, amíg vége lett a háborúnak május 8-án vagy 9-én, sohase tudom pontosan, mikor. Itt történt a felszabadulásom. Itt már valahogy érezte az ember, hogy ténylegesen csak vége lesz a háborúnak. Az oroszok szabadítottak fel.

Elég hosszú időbe telt, amíg hazaértünk, mert akkor nem volt vonat, hogyha akadt is vagon, nem volt mozdony. Aztán valahogy csak került, de vagy két hét is eltelt addig, s akkor azzal jöttünk. Az egyik osztálytársnőmmel, Kertész Verával jöttünk. Közben a másik, Ábrahám Lili megbetegedett, tífuszt kapott, de szerencsére aztán helyrejött, úgyhogy nem sokkal utánunk ő is hazajött. Májusban, amikor megérkeztünk Auschwitzba, ők már az első perctől magukra maradtak, az édesanyjuktól el voltak szakítva. S aztán együtt voltunk, pláne mikor én is egyedül maradtam, akkor még jobban összemelegedtünk. Én pontosan nem is tudom az útvonalat, ahol jöttünk a felszabadulás után, annyit álltunk nyílt pályán is. Csak Budapestet tudom, mert ott aztán kiszálltunk, mert a barátnőmnek ott élt az egyik nagybátyja. Ők megúszták, nem voltak deportálva, voltak ilyen védett házak, s egy idő után nem vittek el több pesti zsidót onnan, valahogy így menekültek meg. Mi akkor kiszálltunk, s ott voltunk náluk Pesten vagy két napot, s azután megint vonatra ültünk. Nagyváradon a határnál megint időztünk, mert kitöltöttek valami iratokat, hogy honnan jöttünk. Ott el kellett menni a zsidó kórházba fertőtlenítés végett, csak mikor megvolt onnan is az írás, hogy tiszták vagyunk, nincs semmi betegségünk, na akkor aztán jöhettünk haza.

Én tudtam, hogy a szüleimre már nem várhatok, de mind abban reménykedtem, hogy a bátyám, mégis ő fiatal, ő hátha már haza is került. A barátnőmnek, akivel jöttem, neki is volt egy bátyja, Kertész Gyuri, aki egyidős az én bátyámmal, s szerencsés volt a barátnőm, mert a bátyja már várta – a hozzátartozók, akik vártak valakit haza, minden vonathoz kijöttek. Én aztán mind reménykedtem egy darabig, amíg jött az egyik bajtársa, aki együtt volt az én bátyámmal. Amikor ő hazakerült, akkor hozta a hírt, hogy sajnos nincs mit várni. A barátja ott a szemétben megtalált egy családi fényképet, amit amikor utoljára volt itthon a bátyám 1944 márciusában, akkor készítettünk, azt ő mind hordozta magával. Azt a képet ideadta nekem, s én betettem a családi albumba,

úgyhogy az egy háborút megjárt kép.

Mikor én hazajöttem, a házban már egy csomó lakó volt, minden szobában más és más család lakott, akkor szűk lakásviszonyok voltak. A Zsidó Demokrata Szövetség [lásd: zsidó érdekvépviseleti szervezetek a második világháború után Romániában] itt nagyon jól megszervezte a fogadtatást: be volt rendezve egy szanatórium a Köteles Sámuel utca sarkán, s minden hazatérő oda mehetett, akinek nem volt hova mennie. Azt hiszem, két hétig lehetett talán ott lakni. Kosztot is kapott teljesen ingyen, mert ez a Szövetség intézte. Persze voltak ezek az amerikai zsidó világszövetségek, amik finanszírozták, és úgy tudták ezt megcsinálni, mert a Szövetség is ilyen hazajött emberekből tevődött össze, nekik se volt pénzük. Én is oda kerültem, mert tele volt a lakásunk. Volt ugye a manzárdszoba, lent volt három szoba, hátul még volt a nagy konyha, amit szintén szobának használtak. Akik a manzárdon s az alatta lévő szobában laktak, azok az alsó szobát kiürítették nekem, s felmentek csak a manzárdba lakni. Nem volt már benne a berendezés, összevissza bútorok voltak, ami előkerült nekem: egy festett szekrény, egy tölgyfa toalett, ami csak a család tulajdona volt valamikor, de már nem volt komplett, abból aztán be tudtam rendezkedni. Lili barátnőm, aki megbetegedett, de nem sokkal azután hazajött ő is egyedül, neki se volt senkije, s akkor ketten odaköltöztünk a mi házunkba, mert ez a szanatórium csak egy darabig működött. Mi csak abban az egy szobában voltunk, s közös fürdőszoba volt, mert egy fürdőszobája volt a háznak. Keresztül kellett járni egyiknek a másikon, hogy elérjünk a fürdőszobába. Akkor a Joint segítette az itteni szervezetet: két zsidó tulajdonú házban, ahova senki se jött vissza, berendeztek az egyikben egy leányotthont, a másikban egy fiúotthont. A leányotthon a Köteles Sámuel utcában volt, majdnem szemben a Színi Egyetemmel. A fiúotthon valahol a Nagyállomáshoz közel volt, de pontosan nem tudom, melyik házban. Akik senki nélkül jöttek haza, és nem volt hova menjenek, azoknak három, négy vagy nem tudom, hány szoba be volt rendezve, egy szobában öt-hat ágy, mert nagy szobák voltak, és koszt is volt, úgyhogy azok ott laktak. Én is a barátnőmmel, habár nekünk volt hol lakjunk, kosztolni feljártunk a leányotthonba. Ott főztek is. Szintén egy deportálásból hazatért idősebb nő elvállalta ezt a feladatot, hogy ennyi s ennyi személynek főz. A hozzávalót főleg az amerikai Joint küldte, úgyhogy nem voltak beszerzési nehézségek, ő csak kellett ott irányítsa a dolgokat. Jöttek a Jointtól ruhacsomagok is, amit összegyűjtöttek az ottani zsidó szervezetek, és kiosztották a hazatérőknek. Egy darabig ott ettünk az otthon kántinjában, aztán volt a közelünkben egy kifőzde, ahol egy ismerős néni volt, s ő mondta, hogy ad nekem kosztot, s nem kell sokat fizessek érte, s akkor oda mentem kosztolni.

Kellett valami állást szerezni, mert pénzünk nem volt semmi. Minden hazatérőnek adtak bizonyos összeget, hogy éppen ne legyenek pénz nélkül, de nem volt nagy összeg. Akkor már kezdtek nyílni a zsidó üzletek, voltak tehetős emberek, akiknek a háború előtt is volt üzletük, visszajöttek s megint az eredeti foglalkozásukkal folytatták az életet. Egy ilyen üzletben vettek fel a kasszába, ahol zsidó tulajdonos volt, valami Léb, de eredetileg nem marosvásárhelyi volt, hanem valami közeli helységről való, s aztán hamar el is került a városból. A szomszédságában egy másik üzlet nyílt, ahol szintén egy deportálásból hazatért, nálam idősebb nő csinált adminisztratív dolgokat, ott könyvelést s ezt-azt csináltam. Ő megmutatta s betanított, hogy mit kell csinálni, így kezdtem aztán az életet. Ott voltam 1946-tól 1948-ig. 1948-ban államosították ezeket a magánüzleteket, s akkor lett állami üzlet [lásd: államosítás Romániában]. Volt aztán neki egy brassói kérője, férjhez ment s elkerült innen.

Lili barátnőm pedig egy zsidó érdekeltségű banknál kapott állást, amit úgy hívtak, hogy Kishitel Bank. Még az is volt, hogy mikor deportáltak minket, én a hetedik osztályt végeztem el, ami most a tizenegyediknek felelne meg. Akik visszajöttek, azoknak le lehetett magánúton tenni a nyolcadikat is, hogy az ember befejezze az iskolát. Na akkor a barátnőm is, én is, megcsináltuk azt az osztályt, persze éppen hogy átbukdácsoltunk, mert ugye dolgoztunk, s nem volt olyan sok időnk tanulni. De aztán az érettségiig már nem jutottunk el, mert itt, Marosvásárhelyen nem volt bizottság, s akkor el kellett volna menni Kolozsvárra vagy Brassóba vagy mit tudom én, hova, de nem volt pénzünk, mert az a kicsi pénz, amit kaptunk azelőtt, az már elment. A fizetés is olyan kicsi volt, s ugye az ember fenn kellett tartsa magát. Jó, házbért nem fizettem, de viszont volt adója annak a háznak, s azt én kellett fizessem, mert az még a szüleim nevéen volt, közben a többi lakók ott voltak.

Nem akartam elmenni más országba, mert annyira tájékozatlan voltam mindennel. Most már a 15 évesek sokkal felvilágosultabbak, igaz, én 18 éves voltam, mikor hazakerültem, de az akkori érettségem egy mostani 12 évesének, ha megfelelt. Fogalmam se volt, hogy hogy is megy az a kivándorlás. Hogyha én valahova kikerülök, hát ott senkit se ismerek. Szóval nem volt az embernek bátorsága. A mostani szemmel s a mostani ésszel az ember másképp cselekedne. Akkor mindenki örvendett, velem együtt, hogy már túl vagyunk és megszabadultunk a háborútól, és hogy a szülők nem jöttek vissza, ezen már segíteni nem lehet, de most már jó lesz ezentúl. Az embernek úgy bedumáltak mindent, hogy a szocializmus milyen nagyszerű dolog lesz. Tényleg olyan egyforma volt mindenki, nem vetődött az fel, hogy román, magyar, zsidó, szász, hottentotta, akkor igazán nem számított. Akkor igazi testvériség volt, mert a nyomorúság után mindenki örvendett, felszusszant, hogy már nincs háború. Valahogy jobbak voltak az emberek, segítőkészek voltak, nem voltak ilyen rosszak, mint most. Olyan lelkesen kezdtünk neki a munkának, nem számított, hogy túlóra. Akkor örvendtünk, hogy van munkahelyünk, s igyekeztünk dolgozni. Akkor szombaton is rendes munkanap volt. Sőt, vasárnap voltak kultúrgárdák, voltak ilyen falujárások, s akinek szép hangja volt vagy szavalni tudott, akkor azt vitték előadni, mert részt kellett venni mindenben.

1948 novemberében az ICS állami vállalathoz kerültem, az Intreprindere Comercială de Stat in Mureș [Marosi Állami Kereskedelmi Vállalat], valami ilyesminek volt a rövidítése, és onnan mentem nyugdíjba 1982 januárjában. Ez a vállalat annyira kiterjedt, hogy aztán oda tartoztak az összes textil-, cipő-, vas-, faraktárak, csak az élelmiszer volt külön. A vendéglők, kifőzdék, bodegák egy másik vállalathoz tartoztak. Az ICS irodája a Bolyai utca s a Fő tér sarkán volt [a volt Korzó épületében], ahol most egy nagy szálloda lesz, annak koptattam a lépcsőit. Ennek a kétemeletes épületnek az első emeletén voltak az irodák, én az irodában dolgoztam, s a sok üzlet mind oda tartozott.

Az elején voltak a munkahelyen ilyen végeláthatatlan gyűlések. Minden reggel, mielőtt megkezdődött volna a munkanap, volt egy félórás újságolvasás, de én már nem tudom, mi volt az újságnak a neve, akkor hozzám haza nem járt újság. A könyvelésnek volt egy osztályfőnöke, s az olvasta fel az újságot, s aztán lehetett hozzászólni, kérdéseket feltenni, megvitatni. Persze politikai dolgokat olvastak, dicsérték a szocializmust. [Ilyen közös újságolvasás Magyarországon is volt a munkahelyeken, úgy hívták, hogy „Szabad Nép-félóra”. (A Szabad Nép volt a kommunista párt hivatalos lapja volt.) – A szerk.] Hittem is, nem is... Félig még olyan fásultság volt, és az ember akkor még olyan hiszékeny is volt, hogy hátha valami jó lesz. Abban az időben nyakra-főre rendezték a különböző vállalatok a bálákat mindenféle alkalomból. Akkor ez egy ilyen szórakozás volt, főleg a kollégák s a hozzátartozóik voltak ott, mindenki ismerte egymást, mint egy család,

velük nagyon kellemesen el lehetett tölteni az időt.

Az Állami Kereskedelmi Vállalatnak itt volt Marosvásárhelyen a központja, és volt fiókja Szászrégenben, Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön. A fiókoktól mindig jöttek be, és hozták a jelentést és a kimutatásokat. A férjem, Deutsch Gyula Szászrégenben az irodában dolgozott. Én 1948-ban a vállalatnál ismertem meg Gyulát.

A Gyula nagyszülei eredetileg Magyarországról származtak, Nagyabonyból [a későbbi Nemesabony Pozsony vm.-i kisközség pár száz lakossal. – A szerk.], de nem tudom, mikor jöttek Szászrégenbe. Az édesapja már ott született Szászrégenben, ha jól tudom. A férjemnek Deutsch Sámuel volt az édesapja, Deutsch Margit az édesanyja, a leánykori neve László Margit. Az édesanyja 1889-ben született. A Mestitz bútorgyáros felesége s a Gyula édesanyja testvérek voltak. Gyulának volt egy bátyja, Deutsch Lacinak hívták. A család Szászrégenben is és itt, Marosvásárhelyen is lakott. Jómódú emberek voltak, Szászrégenben volt egy textilkereskedésük, az 1880-as évek végén alapították a Gyula nagyszülei. Egy időben itt is volt, Marosvásárhelyen egy üzletük. A fióközlet – a Fő téren, a Posta utca sarkán, ahol most a Bernády-szobor van – sokkal később alakult, és hamar vége lett, mert olyan üzletvezető került, aki nem tudta rendesen vezetni az üzletet. 1918-ban született a férjem Szászrégenben [Szászrégen: Maros-Torda vm.-i kisváros, 1920-ban mintegy 7400, jobbára német ajkú lakossal, jelentős fakereskedelemmel. – A szerk.]. Amikor iskolába járt, akkor itt laktak, Marosvásárhelyen. Gyula nem a zsidó iskolában járta az elemi iskolát, hanem a normál elemiben, de nem tudom, miért, pedig akkor már létezett a zsidó iskola. A négy elemi után a Papiu Líceumba került, ott érettségizett 1936-ban. Az idő alatt a szülők itt laktak. Az édesapja hét közben kint volt Szászrégenben az üzletnél, s péntek este jött haza, mert a zsidó üzletek szombaton zárva voltak, vasárnap pedig hivatalosan is zárva voltak. Vasárnap estig vagy hétfő reggelig itt volt a városban, s aztán ment vissza. Úgy tudom, hogy kóser háztartást vezettek, és ők se az ortodox részhez tartoztak, hanem a neológokhoz. Az ünnepeket ők is megtartották. A Gyula családja, azt hiszem, szombatonként eljárt a templomba. Gyulának volt bár micvéja, a testvérének is volt, mondta, hogy megtartották. Otthon magyarul beszéltek, de németül is mindenki nagyon jól tudott a családban.

Nem tudom, pontosan hányban, visszaköltöztek a szülők Szászrégenbe. Gyula dolgozott az üzletben, segített az édesapjának, és közben járt Kolozsvárra az egyetemre, s el is végezte látogatás nélkül a jogot, tehát otthon tanult, s csak vizsgázni ment fel az egyetemre. Szászrégenben az édesapja tanította arra a szakmára is, és ment fel vizsgázni Kolozsvárra, mikor volt a vizsgaidőszak [Az előadásokat nem látogató, csak vizsgázni járó, többnyire vidéki hallgatókat „mezei jogászok” kifejezéssel illették az egykorú nyelvhasználatban. – A szerk.]. Mesélte, hogy abban az időben nagyon szigorúan nevelték a gyerekeket. Járt teniszezni, ez volt a szórakozása. Ilyenkor találkozott a barátokkal, mert különben eléggé be volt fogva a munkára. Nagy textilkereskedésük volt, délelőtt-délután nyitva volt, és ő nem volt ott egy kivételezett személy, ő is úgy volt ott, mintha alkalmazott lett volna. Az édesapja nem tett különbséget közte és az alkalmazottai között, egyformán voltak elbírálva. Vegyesen voltak az alkalmazottak, volt zsidó is, szász is, román is. Azért szerettek a nem zsidó alkalmazottak is zsidó üzletben dolgozni, mert akkor dupla pihenőnapjuk volt, a szombat is, mert a más kereskedők nyitva tartottak szombaton. Abban az időben nagyon nagy volt a falusi vevőközönség is, mert falun nem nagyon voltak üzletek. Volt hetivásár, amikor behozták a termékeiket eladni, s aztán vásároltak is, ami kellett a házhoz. Voltak férjhez adandó lányok, azoknak kelengyét vettek, mert régebb az volt a szokás, hogy előre

gyűjtötték a kelengyét, hogy mikor férjhez megy, akkor legyen mit vigyen az új házba. Gyula megkezdte, hogy tegye le a doktorátust is, de azt hiszem, hogy egy vagy két vizsga hiányzott, s aztán közbejött a munkaszolgálat.

A fiúkat 1942-ben együtt vitték el munkaszolgálatra. Máramarosszigetnél kezdték, majd az akkori Magyarország területén voltak munkaszolgálatban: Nagybányán [Szatmár vm.], Szentkirályszabadján [Veszprém vm.], Lengyelországban és Kárpátalján is voltak. Végig együtt voltak, és együtt is szabadultak. Azt hiszem, már 1944 végén itthon voltak, szerencsésen megúszták.

Mesélte Gyula, hogy a nagymama is ott élt velük Szászrégenben, most már pontosan nem tudom, hogy az apai vagy az anyai nagymama volt-e [Mint a Scheiner Júliával készített interjúból kiderül, az anyai nagymama, László Albertné Spitz Hermína élt velük. – A szerk.]. Volt egy román család – vevőjük volt, azt hiszem, az üzletben, onnan volt az ismeretség –, akik egy nagyon eldugott helyen laktak egy közeli faluban, s a deportáláskor el akarták bújtatni a Gyula szüleit, de a nagymamát nem vállalták. A szülők aztán nem egyeztek bele, mert nem akarták a nagymamát magára hagyni, és így szegények otthon maradtak. Mind a hármat eldeportálták, apa, mama s a nagymama is gázkamrába került. Ha beleegyeznek, akkor a szülők megmenekülhettek volna, mert egy olyan eldugott helyen volt, ahol semmi nyoma nem volt a háborúnak, se német, se orosz, senki nem ment arrafele.

Laci és Gyula jó testvérek voltak, csak nem volt nagyon közeli a kapcsolatuk, mert nyolc év különbség volt köztük, és ezt Laci mindig érezte vele. Laci hamarabb lett önálló. Laci is Marosvásárhelyen járt iskolába, a mostani Unirea Líceum katolikus fiúgimnázium volt, ő ott érettségizett, azt hiszem, 1928-ban. Azután textilmérnöki iskolában volt Németországban. 2-3 éves textilmérnöki képzés volt, s miután azt elvégezte, ezt a főiskolát, hazakerült. Laci nem maradt otthon az üzletnél, hanem Bukarestbe került állásba, egy textilgyárba. Mikor megismertem, az 1950-es években, akkor Segesváron dolgozott, utána Nagyszebenben. 1952-ben nősült meg, 42 évesen, pedig már olyan aggregény-forma volt. Nagyon sokat válogatott, és aztán végül is összeismerkedett a feleségével, aki balázsfalvi származású zsidó nő volt, a neve Stark Böske. 1953-ban Segesváron született egy fia, György. 1963-ban a családjával kiment Izraelbe. Migdal Haemekbe kerültek Ott is egy textilgyárban dolgozott, busszal járt ki a munkahelyére. Aztán nyugdíjba ment. Laci 1995-ben halt meg. A felesége és a fia most is ott él ebben a városkában. Izraelben is kóser háztartásuk volt, ott is tartották a tradíciót, az ünnepeket. György a mai napig minden péntek este odaviszi magához a 83 éves édesanyját, a sógornőmet, ott van a közös vacsora a családdal, s aztán hazaviszi. György felesége szintén zsidó, ők Egyiptomból mentek ki Izraelbe, ott ismerkedtek meg Izraelben. Négy gyerekük van: a legnagyobb fiú Gilád, utána van egy kislány, Dikla, a harmadik fiú Hárel, a legkisebb egy kislány, Zohár. A legnagyobb már 25 éves, érettségi után jó ideig katona volt, jelenleg egy évet dolgozik, s utána aztán akar menni egyetemre.

Mikor Gyula hazakerült, elhanyagolta, nem tette le a doktorátust. Nem tudom, hogy még kellett-e valami vizsgát letegyen az egyetemen, miután visszajött, de Szászrégenben a bíróságon kapott állást, ügyész lett belőle. Két évig volt ott, és mind várta, hogy kapja meg a véglegesítését. Aztán jöttek a nagy szocialista idők, azt hiszem, 1947-ben, s nem véglegesítették, mert nem volt jó a származása, kizsákmányoló volt az édesapja, s alkalmazottai voltak, ezért ő nem lehetett ügyész. S

akkor megmérgeződött, és otthagya a bíróságot. Összetársult valakivel, és az üzlethelyiségükben nyitottak egy kis üzletet, ami egy évig se funkcionált, mert 1948-ban jött az államosítás. Így került aztán az állami kereskedelembe, és ott ismerkedtünk mi össze. Aztán mind gyakrabban jött be, végül is 1950-ben beköltözött Marosvásárhelyre. Akkor már az itteni központnál dolgozott, ugyanannál a vállalatnál. Már naponta találkoztunk, és így sor került a házasságra 1950 augusztusában.

Először polgári esküvőnk volt. Volt egy nagyon jó barátunk, Ovics Adolf, aki aztán elrendezte, hogy rabbi is eskessen össze. Ő már rég kiment Izraelbe. Ő mondta, hogy nem elég csak az a polgári esküvő, a rabbival is meg kell csinálni. Az ő lakásukon volt megszervezve, mert úgy látszik, akkoriban nem volt szokás, vagy nem tudom, miért nem a templomban adtak össze. Volt az a sátorszerű is, a hipe. Nem sokat, egy pár közelebbi barátot hívtunk, úgy tizenvalahányan voltunk. Olyan kicsi lakások voltak, nem is fért volna oda sok. Akkor itt lakott egy unokabátyám a feleségével s a lányával, ők voltak nekem az egyedüli rokonaim, ők jöttek el. Ennyi volt az egész, és megvolt a vallásos esküvő [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Kaptunk a rabbtól egy papírt, egy házassági szerződést, de én nem tudom pontosan, hogy mi volt bele írva, mert tiszta héber betűkkel van, nagyon szép írással, amiből én nem értettem semmit. Ez a papír még valahol megvan. Már nem is tudom, hogy hívták azt a rabbit, aki összeesketett. Egy darabig ő volt itt a marosvásárhelyi rabbi, aztán elkerült, elment ő is Izraelbe, vagy nem tudom, mi történt vele. Engem beültettek egy külön szobába, a vőlegényt egy másik szobába, s akkor aztán jöttek, akik rendezték, ők voltak a násznagyok. Az udvaron fel volt állítva a hipe, négy rúdszerűn ki van húzva valami lepel, és héber betűkkel volt valami ráírva. Azt négy férfi tartotta, s az alá a násznagyok bekísérik a menyasszonyt. Jön a vőlegény, s nem tudom, hányszor körbejárja a menyasszonyt, úgy emlékszem [Rosszul emlékszik. Lásd házasság, esküvői szertartás. – A szerk.]. Akkor egy poharat tesznek oda, s arra rá kell lépjen a vőlegény, el kell törjön a pohár. Én nem is tudom pontosan, hogy ez mit jelképez. Akkor a rabbi elmondja ott az imádságot. [Deutsch Éva rosszul emlékezik, a pohártörés van a legvégén, utána már nincs ima. – A szerk.] Nem kellett félni, ha látták is a szomszédok, hogy mi történik, nem volt semmi probléma. Akik rendezték az esküvőt, azok rendezték az ételt is. Mondták, hogy mi ne törődjünk semmivel. Nagyon jó gazdasszony volt, ők kóser háztartást vezettek. Háború után még egy darabig sakter is volt, aki levágta a majorságot, de nem tudom, hogy meddig. Úgy emlékszem, nem volt levesféle az esküvőn, hanem hideg dolgok meg sütemény, torta, ilyesmi – mert ez egy délután volt. Nem volt nagystílusú összejövétel, mint ahogyan most, hogy százával vannak a vendégek és halomszámra az ajándékok. Akkor mindenki csak virágot hozott, és ennyi volt az egész. Nem volt semmi mulatozás vagy zene, egyszerűen zajlott az egész.

Gyula annál a vállalatnál dolgozott még egy darabig, ahol én is, utána elkerült egy fémipari vállalathoz – annak idején Encsel Mornak hívták, ami most a Metalotehnica – beszerzési osztályfőnöknek. Akkoriban alakult az egész, és hívták oda, mert jó szervező volt. 1960-ig volt ott, amikor elkerült a konfekciógyárhoz, oda is mint kereskedelmi osztályfőnök. Ott volt egészen a nyugdíjazásáig. Az 1970-es években lett párttag, mikor jött az a rendelkezés, hogy aki nem párttag, az nem lehet osztályfőnök, s akkor belépett a pártba. Nem élt nagy pártéletet, elment a gyűlésekre, s csinálta, amit kellett, de inkább professzionális téren fejtett ki tevékenységet. Mint pártagnak nem sok hasznát vették, nem nagyon aktívált. Sokat volt úton, mert különböző gyárakhoz kellett mennie. Egy évben kétszer is voltak szerződéskötések, s olyankor két-három

hétre elutazott. Hol a tengerparton, hol Bukarestben, hol mit tudom én, melyik városban szervezték meg ezeket a dolgokat. Akkor tervszerű gazdálkodás volt: előre le kellett szerződni a következő évre, hogy miket fognak gyártani és mennyit, és kik lesznek a vevők. Akkor ugye ilyen tervszerűen ment, voltak ezek az öt éves tervek is, és ezzel volt ő elfoglalva, úgyhogy nem is jutott volna ideje, hogy pártvonalon aktiváljon. Akkor elég jól meg voltak szervezve ezek a dolgok, az akkori követelményeknek megfelelően. Ilyen kiszálláskor a családtagokat nem lehetett vinni.

Én nem iratkoztam be a pártba. Próbáltak rábeszélni a munkahelyen, kérdezték, de én elzárkóztam. Én nem vállaltam politikai életet, nem éreztem magam erre alkalmasnak, és nem érdekelt a politika, s különösen a párt sem. Ami közös gyűlés volt a vállalatnál, ott mindenkinek jelen kellett lennie. Később már nem volt olyan sok gyűlés, mint annak előtte, és nem vitték már túlzásba, hogy órák hosszat tartsák a gyűléseket. A gyűléseken a vállalat menetéről, a spórolásról, ilyesmikről volt szó. Mielőtt nyugdíjba mentem volna, azelőtt egy vagy két évvel jött az divatba, hogyha a vállalat jó eredményekkel zárja az évet, s a költségeknél spórolást mutat fel és a tervet túlteljesíti, akkor minden hónapban jár egy szabad szombat.

Augusztus 23-a [lásd: Románia kiugrása a háborúból (1944. augusztus 23.)] nekünk nem volt ünnep. Mindig mérgelődünk, mert az egy elveszett nap volt, hiába nem kellett dolgozni menni. Ugyanúgy fel kellett kelni, kicsődítettek, reggel nyolcra kint kellett gyülekezni. Nagyon szigorúan vették, volt egy felelős, aki feljegyezte, hogy ne hiányozzon az ember, mindenki ott legyen, mert nagyon sokan nem szívesen mentek, inkább pihentek volna otthon. Ehelyett ott kellett álljunk és várjunk, aztán rá két-három órára kezdődött csak meg a hivatalos ünnepség. A tribün a városháza előtt volt felállítva. Mivel minden vállalattól és iskolától mindenki ki volt csődítve oda, nekünk sokszor a Kossuth utcában vagy a Szentgyörgy utcában volt a helyünk, ahol várakoztunk [a Fő tér másik felében]. Aztán mondták ott a beszédeket, amiből nem hallott majdnem semmit az ember, s nem lehetett látni semmit abból, ami ott zajlik. Többen is beszéltek, ami elég hosszan tartott. Mikor minden lezajlott a tribünön, akkor kezdődött a felvonulás. Először inkább a gyáarak, mert azok voltak a fő dolgozók, a kétkezi munkások, ők vonultak fel hamarabb. Mi, a kereskedelmi rész elég későre kerültünk sorra. Mire odaértünk, hogy mi is elvonuljunk a tribün előtt, hát már el volt telve a nap, ebből az ünnepből csak a délután maradt meg. A mi vállalatunknál még az is rossz volt, hogy aznapra beosztották az embert úgynevezett telefonszolgálatba, ketten ott kellett őrizzük a telefont. Volt, hogy meg se szólalt a telefon, de ez egy óvintézkedés volt, hogy nehogy jöjjön az osztályellenség, aki nem szereti ezt a rendszert, s valami rosszat csináljon. A délelőtt lezajlott, de délután is valaki ott kellett üljön, és őrizte a telefont, az ugye nem kellett kivonuljon. Erre négyóránként volt a váltás. Rendszerint a gyengébb fizikumút vagy aki idősebb volt, azt tették ilyen szolgálatba, hogy ne kelljen ott állnia az utcán. Délutánra aztán persze a többiekből is került a telefonszolgálatra. Előre irtóztunk, mikor jött egy-egy ilyen ünnep, mert sokkal jobb volt a hétköznapi. Akkor tudtuk, hogy ledolgozzuk azt a 8 órát, s utána kész. De ilyenkor szabad volt, s mégse volt szabad az ember.

Visszagondolva, nem mondom, hogy jaj de jó időszak volt, de az igazat megvallva, azért annak a rendszernek is megvolt a jó oldala, mint ahogy a kapitalizmusnak is megvan a rossz oldala. Én az itteni háború utáni viszonylatban beszélek. Az embernek volt egy biztonságérzete, hogyha becsületesen és jól végzi a munkáját, akkor megvan az a darab kenyere, és megvan a létminimuma, és nem kell féljen attól, hogy holnap nem lesz, amit egyen. Az egészségügyi ellátás ingyenes volt, mindenki betegségyélyzőt fizetett a vállalatnál, s az orvosságot is ingyen kaptuk. A

nagyon szegény réteg fel tudott egy kicsit emelkedni, mert például az én gyerekkoromban nagyon kevés embernek volt fürdőszobája. Inkább a Ceaușescu időben, mikor kezdték építeni ezt a sok blokkot – jó, hogy most azt mondjuk, hogy pocsékok a blokkok –, de abban az időben nagy dolog volt lakáshoz, fürdőszobához központi fűtéshez jutni ingyen, amit a háború előtt nem is lehetett elképzelni. Voltak ezek a nagyon olcsó nyaralások, a kéthetes üdülőjegyek a hegyekbe, a tengerre. Alig kellett valamit fizetni ezért, s ebben benne volt az útiköltség is. Fizetés szerint kellett fizetni: akinek kicsi volt a fizetése, az kevesebbet kellett fizessen, mert annak egy részét fedezte a szakszervezet, a vállalat vagy mit tudom én, mi. De maga az egyén nagyon kicsi részt kellett fizessen. Voltak a kantinok, és ott is úgy volt, hogy nagyon-nagyon kicsi pénzt kellett fizetni, mert annak is felét vagy több mint a felét a vállalat állta. Mi, mikor összeházasodtunk a férjemmel, hét év után jött az első gyerek nálunk, addig mi a kantinban étkeztünk. Ezért is én már nem vezettem kóser háztartást, a kantin az nem volt kóser, és amit otthon készítettünk, az sem volt kóser. Nem azt mondom, mert a kantinkoszt nem olyan, mint egy házi koszt vagy egy vendéglői, de anyagilag óriási spórolás volt. Mi is, annak ellenére, hogy kantinban ettünk, akármilyen kicsi volt is a fizetés, de tudtunk spórolni.

A negatívum az volt, hogy nagyon be volt zárva az ember, el volt szakítva a világ többi részétől, de erre csak egy kicsit később jött rá. A negatív dolgokat, ami nem volt kirakatba való, azt eltitkolták az ember elől. Csak az lehetett jó, s az volt szép, ami itt történt, itt soha nem történt semmi rossz, itt minden csak jó volt és szép volt – maga az állam ezt csinálta. Más politikája volt külfölddel szemben, s más a belfölddel. Nem engedték utazni az embert, az ember nem látott, bűn volt egy külföldi rádiót, Londont vagy Szabad Európát [lásd: Szabad Európa Rádió] hallgatni, ami rámutatott a hibákra, és esetleg olyan dolgokat is feltárt, amik itt történtek, de az embernek nem is volt tudomása róluk. Mi hallgattuk ezeket az adókat, főleg a férjem, ő aztán nagyon. Aztán én mindig mondtam, hogy jó, jó, én nem is hallgatom, mert én úgyis jobban tudom, hogy mi van itt, mert a rádió csak elmondja, de én érzem és tapasztalom magamon. Sok hiba is volt a rendszerben, de azt nem lehet mondani, hogy semmi jó nem volt. Azért vágyott úgy az ember, hogy menjen egy kicsit, lásson, mert nem lehetett. Ugye most szabad, jó, hogy most már zsebre megy, nincs mindenkinek anyagi lehetősége ahhoz, hogy utazzon, pedig most mehetne. Meg mikor már nem tiltott dolog, akkor nincs is olyan varázsa. Most már a lakásba hozza azt a televízió is, látja az ember, hogy máshol hogy van, s mi történik. Ami még borzalmas volt, hogy voltak ezek a nagy spórolások, hogy meg volt határozva, mennyi gázt lehet fogyasztani, mert hogyha többet fogyaszt az ember, akkor levágják, úgyhogy télen fázott az ember, úgy fel kellett öltözzön a lakásban, mintha kimenne a hegyekbe. Mert ugye fizetni fizetett volna az ember valahogy, máshonnan elhúzta volna, s oda fizeti, csak az volt a veszély, hogy akkor levágják a gázt, s akkor hidegben marad. Ami még szörnyű volt, hogy sok besúgó volt. Ezeknek a karrieristáknak nem számított, hogy milyen áron s milyen módon, de vagy pénzhez, vagy pozícióhoz akartak jutni, s akkor vállalkoztak, hogy besúgók lesznek. És volt olyan, hogy nemcsak valós, hanem valótlan dolgokat is mondtak, s amíg tisztázta magát az az illető – ha egyáltalán tisztázni tudta magát –, addig bizony eltelt egy csomó idő. S az volt a rossz, hogy akármilyen régi ismerős volt, senkiről se tudta az ember, hogy ki a besúgó, szóval mindenki gyanús volt. Hiába volt azelőtt nagyon jó és becsületes ember, nem lehetett tudni, hogy nem adta-e magát arra, hogy tényleg besúgó legyen. Az ember mindenkitől egy kicsit úgy tartott, csak a közvetlen családtagjaiban bízhatott meg. De a családommal nem történt meg ilyesmi, minket nem súgtak be soha.

A rokonságból a férjem unokatestvéréék, úgy az 1950-es évek közepén kitelepedtek Izraelbe. Volt egy hullám, hogy mindenki mondta, hogy mennek ki Izraelbe. De az is olyan rizikó volt, nem lehetett tudni, hogy kit engednek és kit nem. Be kellett adni az iratokat, s akkor az ember vagy pozitív, vagy negatív választ kapott. Mi is beadtuk, és mi is ki akartunk menni, de negatív választ kaptunk, s mi tovább nem forszíroztuk, hanem beletörődtünk. Semmi baj vagy kellemetlenség nem származott ebből később. Így aztán itt maradtunk. De voltak, akik csak nem hagyták magukat, és még egyszer beadták és megint. Volt olyan eset, hogy beadták a kérést, és annyira biztosak voltak, hogy megkapják, hogy mindenüket eladták, s a végén nem engedték el még évekig, és rettenetes körülmények közt tengődtek, amíg aztán nem tudom, hány év múlva csak elengedték. Volt, akinek hamar sikerült, s volt, akinek bizony nagyon hosszú és keserves éveket kellett eltöltenie addig, amíg kijutott. Egy időben bűn volt külföldivel levelezni. Eleinte nem kaptunk semmi levelet a rokonságtól, aki kiment Izraelbe. Azt hittük, hogy ők nem írnak, de azután csak megindult a levelezés. 1963-ban vagy 1964-ben az én rokonaik közül is elmentek Amerikába, velük is leveleztünk. Jakab Jenő volt a bácsi és a lánya Jakab Jutka, pár évvel fiatalabb volt, mint én. Már csak Jutkának a fia van még életben. Egy idő után minden levelet megkaptak az ottaniak is, és mi is megkaptuk. Jó, nem írtunk csak főleg családi dolgokról, mert tisztában voltunk, hogy más is elolvassa, nemcsak mi, úgyhogy semmi politika nem volt benne, úgyhogy nem veszítettek ők azzal semmit, hogy rendesen kézbesítették a leveleket. 1963-ban vagy 1964-ben a férjemnek a bátyja is kitelepedett a családjával Izraelbe, velük is végig leveleztünk, mert már olyan idők voltak, hogy nem volt olyan bűn külföldivel levelezni, mint azelőtt.

A kommunizmus ideje alatt úgy volt a gyerekszülés, hogy 112 nap szabadság járt, mégpedig 52 nap szülés előtt, és 60 nap utána. Ki kellett számítsd pontosan, hogy mikor is lesz a szülés. Egy időben még nagyon szigorú volt ez a dolog: hogyha elszámította magát az ember, s úgy gondolta, hogy x dátumkor fog szülni, s kivette az 52 nap szabadságot, de közben 20 nap múlva már, mondjuk, szült, akkor az a 32 nap elveszett. Később aztán mégis enyhítettek, úgyhogy meg volt engedve, hogy aki bírja, nem nehéz a terhessége, s nincs semmi baj, dolgozhat, ameddig tud, egészen a szülés napjáig is, s akkor az egész szabadságot utána veszi ki. Amikor utoljára szültem, akkor még úgy volt, hogy előtte s utána kellett kivenni a szabadságot. A két hónap szabadság lejártá után még hét hónapot lehetett szoptatni, míg kilenc hónapos lesz a gyerek. Ez azt jelentette, hogy a 8 órából 2 óra el volt engedve szoptatási időre, tehát csak 6 órát dolgozott addig az anya. De ezt a 2 órát se lehetett úgy kivenni, hogy mondjuk, esetleg van itthon valaki, aki odaadja neki a tejet, hogy én ne fussak haza, s visszafussak, hanem dolgozzam le egyfolytában a 6 órát, s akkor jöjsek haza. Ez sem volt megengedve abban az időben. Egy óra volt a szoptatás, egy órára hazajöttem, megsoptattam. De nem számított, hogy valaki két lépésre lakik attól a vállalatától vagy két kilométerre, vissza kellett menjen, s aztán azt leellenőrizte a káderes, hogy vajon visszajött-e az illető, nem maradt-e többet otthon. Én biciklivel jártam, de felfele elég nehéz volt, mert ugye minden hegyet nem tudtam kihajtani, ki kellett tolni. Lefele aztán már gyorsabban mentem, de felfele, na, kicsit nehezebb volt. A másik órát már tényleg munkaidő lejártá előtt vette ki az ember, úgyhogy akkor már nem kellett visszamenni. Olyankor tudtam olvasni, amikor szoptattam. Az alatt az idő alatt, mikor szopott a kicsi, én tartottam a könyvet s olvastam, mert csak akkor volt időm.

1965-ben vettünk meg egy kicsi, 850-es Fiatot. Akkor csak egynapos volt a hétvége, a vasárnap, s olyankor mindig mentünk kirándulni, együtt a gyerekekkel. Meg volt egy-egy ünnep, két-három

nap, akkor el tudtunk menni egy kicsit messzebbre is. A nyári szabadságok alatt mindig igyekeztünk, hogy sokféle járjunk: Borszéktől a Gyilkos-tóig, Kolozsvár, Szováta, Máramarossziget. Gyula megmutatta a Gutint, ami egy hegy Máramaros megyében, ahol ő munkaszolgálatos volt. Nyáron mentünk a tengerpartra is, a Fekete-tengerre. Mikor már két évenként engedték az embert külföldre, a szocialista országokba, akkor kihasználtuk a lehetőséget, és oda is mentünk. 1969-ben voltunk először külföldön, Magyarországon és Csehszlovákiában, de akkor csak ketten voltunk a férjemmel. Még két házaspárral össze voltunk társulva, három autóval mentünk. 1971-ben kicseréltük a Fiatot 1300-as Daciára, az már nagyobb volt, s abban elfértek jól a gyerekek is. Akkor aztán négyesben mentünk. Nagy volt a csomagtartó: elfért abban sátor és minden. Még a tetejére is rakódtunk. Voltunk még Lengyelországban, Kelet-Németországban. Engedték az embert, de nem mindenkit. Mikor mi beadtuk a kérést, mindig el tudtunk menni, még Chişinăuig [Kisinyov, ma Moldova Köztársaság] és Odesszáig [ma Ukrajna] is eljutottunk, de tovább már nem. Lehetett volna tovább is menni, csak nem mentünk, mert szervezett csoportos kirándulással voltunk a Szovjetunióban, s ott volt egy felelős egy listával, aki a határon megmutatta a listát, s kontrolláltak mindent. A többi szocialista országokba mentünk saját útitervünk szerint, megnéztünk ezt-azt. Mindig sátorral mentünk s teljes felszereléssel: gumimatracokkal, hálózsákkal, kempingfőzővel. Vittünk konzerveket itthonról. Akkor úgy volt, hogy személyenként egy bizonyos összeget, nem túl sokat, beváltottak, úgyhogy kaptunk odaváló pénzt, ahova mentünk, s az ember azt ott beosztotta. Megálltunk, sátrat húztunk, főzőcskéztünk saját kosztal. Nem szállodában voltunk, mert úgy nagyon költséges lett volna. Az akkori viszonyokhoz képest így tudtuk megoldani, hogy négyesben sokféle eljutottunk. Egy csomó fénykép készült, és ez olyan szép emlék maradt. A lányok még középiskolások voltak, nem voltak egyetemisták. A szocialista országokban nem is nagyon lehetett kint maradni, mert volt egy egyezményük, hogy nem fogadnak be senkit, úgyhogy nyugodtan engedtek azokba az országokba.

A zsidó ünnepek közül a Ros Hásánát tartottuk meg s a Jom Kipurt, a böjtöt. A munkahelyről nem nagyon lehetett hiányozni. Az ember azelőtt túlórázott, amit jegyeztek, de fizetni nem fizették, hanem kiadták szabadnapban. Azt is figyelembe kellett venni, hogy megfeleljen a vállalatnál is, hogy mikor kéri az ember a szabadnapot, ne legyen szükség, hogy pont akkor ott legyen. Én mindig igyekeztem kivenni szabadnapot például Jom Kipurra. Pészahot is az ember megtartotta, lehetett venni pászkát a hitközségtől. Sokat nem jártunk a hitközséghez, mert nem nagyon jutott idő, csak mikor ünnep volt, elmentünk a pászkát megvenni, s elmentünk a templomba. Otthon mi nem tartottunk széderestét, csak maceszt ettünk. Olyankor itthon kicsit ünnepélyesebben főztünk, mindig volt pászkagombóclevés, ami olyankor szokás, és elmentünk a templomba.

A másik ünnep, amit megtartottunk, a szilveszter volt, amikor a barátokkal, egy pár család, összeültünk. Karácsonyfát is mindig csináltam a gyerekeknek, feldíszítettük és kaptak ajándékot is, különösen, amikor kicsik voltak. Én azt mondtam, hogy én a gyerekeknek hogy magyarázzam meg, amikor minden gyerek karácsony másodnapján elmeséli egymás közt, hogy volt szép karácsonyfa otthon, ezt hozott az angyal, s neked mit hozott, hogy nekik miért nem hoz semmit. Én nem okozok ilyen csalódást nekik, hogy mindegyik elmeséli, és ő nincs mit meséljen, hogy neki nem járt az angyal, és ő nem kapott semmit. Én mondtam, hogy ettől még lehet jó zsidó belőle, ettől ő még nem tagadja meg a vallását. Húsvétkor a tojásfestéssel is úgy volt, hogy jöttek az osztálytársak öntözni, és nem lehetett azt mondani, hogy ne öntözzél meg, mert én zsidó vagyok, s kaptak piros tojást is. Az ember ahol él, az ottani adottságokhoz, körülményekhez s szokásokhoz kell

alkalmazkodjon. Nekem legalábbis ez volt a felfogásom, s mai napig is ez.

Nem tudom, hogy milyen tevékenysége volt a hitközségnek. Nem volt idő hozzá, hogy komolyabban bekapcsolódjak, le voltam kötve a munkahelyen és itthon is. De azt tudom, hogy szedtek tagdíjat. Nem is kellett odamenni a hitközség irodájába, hanem havonta vagy trimeszterenként jött például hozzám is az irodába a beszédő nő, fizettem, s akkor adta a nyugtát. Mindenki tudta a vállalatnál, hogy zsidó vagyok, de akkor ez nem volt hátrány, és nem volt semmi kellemetlenségem ebből kifolyólag. Nyilvántartották a hitközségnél, hogy ki melyik vállalatnál dolgozik. Mikor a lányok már nagyobbak lettek, főleg mikor a nagylányoméék kezdtek foglalkozni a kimenetel gondolatával, akkor már közelebbi kapcsolatba kerültek ők is a hitközséggel. Volt a hitközségnél egy tanár, már nem is tudom, hogy hívták, vagy hogy eredetileg tanár volt-e, de tudta az ivrit nyelvet, s szerveztek tanfolyamszerűséget az alijázóknak, akik ki akartak menni, hogy mégis tudjanak valamit. De nemcsak az alijázóknak, hanem aki akart, annak lehetett menni tanulni. 1980–1981-ben a nagylányoméék is jártak, hogy tanuljanak egy kicsit, és akkor kapcsolódtunk aztán mi is be. Akkor már nyugdíjasok voltunk, több időnk is volt. Akkortól járunk a közös széderestékre a hitközséghez. Akkor volt egy kórusa is a hitközségnek, még a kislányaim is jártak, és énekeltek abban kórusban. Ez úgy 1981–1982-ben volt.

Mi nem gondolkodtunk, hogy kimenjünk. Valahogy azt hittük, hogy örök életűek leszünk. Nem voltunk mindig megelégedve az itteni helyzettel, de Gyula nagyon-nagyon szerette ezt a vidéket, ezt az éghajlatot. Mondta, sehol a világon nincs ilyen jó klíma, sehol ilyen jó íze nincs a gyümölcsöknek, zöldségeknek. Szóval ő lokálpatrióta volt, nehezen szánta volna rá magát, hogy változtasson, hogy elmenjen. A gyerekek teljesen ránk bízta, hogy legyen úgy, ahogy mi döntünk. Évente találkoztunk: az egyik évben mentünk mi, a másik évben jöttek ők. Összesen nyolcszor voltunk Svédországban. Amerikában nem voltunk egyszer sem, az valahogy nagyon messze volt, s maga a repülőjegy is nagyon sokba kerül, s azt nem lehetett volna elvárni, hogy ők fizessék a repülőjegyet.

1990-től erre fele most már nem kellett élelemért sorba állni, másban nem nagyon volt változás, ugyanúgy folyt az élet tovább, ahogy addig. 1990 után kerültünk közelebb a hitközséghez, miután már a lányok elmentek. Gyulának is több ideje lett, többet járt oda. Amikor a titkár, Ausch Sándor elutazott vagy szabadságon volt, akkor ő helyettesítette. Elég gyakran besegített, mikor szükség volt, ha valami kimutatás kellett, vagy adatokat össze kellett szedni azoktól, akiknek juttatást adott az állam a fajüldözés miatt. Szívesen csinálta, mert szeretett dolgozni és segíteni, ahol lehet.

Izrael megalakulásának örvendtünk, hogy végre került egy hely, ahol most már nyugodtan tudnak élni a zsidók, de hát ez nem tartott túl sokáig. Mind azt beszéltük, hogy milyen kár, hogy ez nem hamarabb történt meg, hogy akkor ténylegesen oda telepítették volna ki az embert, hogy tessék, van egy ország, menjetek oda, s akkor nem történt volna meg ez a nagy pusztulás, a hatmillió veszteség. Izraelben 1980-ban voltuk legelőször. El voltunk ragadtatva az országtól, akkor még nem voltak ezek a robbantásos dolgok. Akkor is nagyon kellett vigyázni, figyelmeztetett a rokonság, László sógoroméék, hogy akármit látunk a földön, nehogy hozzányúljunk vagy felvegyük. Már voltak öngyilkos merénylők, de kisebb méretű dolgok voltak ezek. Majdnem az egész országot bejártuk: a libanoni határtól, a Genezáret-tó, Holt-tenger, Golán fennsík aljában. Mindent megmutattak, nagyon sokféle elvittek. Van nekem Haifán egy nagyon jó barátnőm, őket is meglátogattuk. Később beszélgettünk a lányokkal, miután ők ott éltek egy évig, hogy egy turista,

aki egy hónapra, két hétre megy, mindig szebbnek lát mindent, mint az, aki ott lakik.

A zsidóság az ember életében úgy van jelen, hogy ebbe beleszületik az ember, és azt meg kell becsülni, és emellett ki kell tartani. Voltak nagyon nehéz helyzetek, amik sok szenvedést okoztak, hogy az ember zsidónak született, de szerencsésen valahogy kievickélt ebből az ember, ami megtörtént, azt most már természetesnek kell venni, el kell fogadni. Én ember s ember közt nem teszek különbséget aszerint, hogy milyen felekezethez tartozik.

Nagy terveim már nincsenek. Az a kívánságom, hogy ne legyek beteg, hogy tudjam ellátni magam, és elvégzem a napi tevékenységeket, amik szükségesek. Vannak nagyon jó barátnőim, ismerőseim, akikkel összejárok, tartom a kapcsolatot. Volt kolléganőimmal, barátnőimmal, Gyula barátaival, akikkel régebb is rendszeresen összejöttünk, továbbra is tartom a kapcsolatot. Hetenként hol náluk, hol nálunk jövünk össze. Mióta egyedül maradtam, végtelenül figyelmesek, segítőkészek, meg tudom beszélni velük az esetleges problémáimat, tanácsokkal is ellátnak. A leányok is nagyon gyakran hívnak telefonon, s így elmondjuk egymásnak a dolgokat. Nagyon hívnak, hogy menjek, látogassam meg őket, üljek ott egy jó darabig. Ígérem is, hogy el fogok menni, de még nem határoztam el időpontot, hogy mikor.